

İbâzî Bilgin İmam Câbir b. Zeyd'in

FETVALARI

İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî

h. 93

Tercüme/Değerlendirme
Doç. Dr. Orhan ATEŞ

Editör
Doç. Dr. Celal Çayır

Ankara
Temmuz / 2022

İbâzî Kütüphane 10

İbâzî Bilgin İmam Câbir b. Zeyd'in FETVALARI
İmâm Câbir b. Zeyd

Tercüme ve Değerlendirme
Doç. Dr. Orhan ATEŞ

Editör
Doç. Dr. Celal Çayır

© **Bu eserin bütün hakları saklıdır.**

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Astana Tasarım

2. Baskı / Ankara / 2022

ISBN
978-625-8045-56-7

Baskı
Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. A.Ş. (46519)

Astana Yayınları
Akademisyen Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Hizmetleri A.Ş.
Gökkuşuğu Mah. 1195 Sok. 2/A Çankaya/ Ankara
Tel: 0 312 230 04 85
www.astanayayinlari.com
astanayayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	3
ÖZGEÇMİŞ	5
TAKDİM	7

GİRİŞ.....	13
------------	----

I. İslam Hukukunun Teşekkülü Hakkında Nazariyeler	13
A. Melchert Yaklaşımı:.....	14
B. Wael b. Hallak Yaklaşımı:	16
C. Ebu Zehra'nın Yaklaşımı	19
D. İbâdî Fıkhının Bazı Temel Prensipleri.....	20

I. BÖLÜM.....	23
---------------	----

İmam Câbir b. Zeyd'in Fıkıh İlmindeki Yeri.....	23
A. Câbir b. Zeyd'in <i>Divân</i> Adlı Eseri	24
B. EBÛ ŞA'SA CÂBİR B. ZEYD'İN HAYATI VE İBÂDİYYE İÇİNDEKİ YERİ.....	26
a. İmam Câbir b. Zeyd'in Hayatı.....	27
b. İmam Câbir b. Zeyd'in Ahlakı	31
c. Câbir b. Zeyd'in İlmi Kişiliği.....	33
d. İmam Câbir b. Zeyd'in İlmi Şahsiyetinin Oluşumunda Etki Eden Faktörler	36
e. İmam Câbir b. Zeyd'in İlmine Şahitlik Edenler	38
1. Abdullah b. Abbas.....	39
2. Abdullah b. Ömer	39
3. Enes b. Malik.....	39
4. Abdullah el-Ensari (ra)	39
5. Amr b. Dinar.....	40
6. Hz. Aişe (r.anha) Annemiz	40
7. Muhammed b. Mahbup	40
8. Rebî' b. Habîp.....	41
9. Ebu'l-Hattab Katade b. Daime b. Katade es-Sedusî el-Basrî	41
10. Hasan Basri.....	41
f. Câbir b. Zeyd'in Mezhebi Kişiliği	43

II. BÖLÜM 51

İmam Câbir b. Zeyd'e Nispet Edilen Mektuplar 51

A. Mektupların Yazıldığı Siyasi Ortam 51

B. Mektupların Analizi 54

C. Biçimsel Açıdan Resailler 60

D. Resailler Hakkında Yapılan İlmî Çalışmalar 62

E. Resail'in Yazma Nüshaları Hakkında Kısa Malumat 62

1. (/) nüshası: 63

2. (←) Nüshası: 63

3. (⤵) Nüshası 64

F. İmam Câbir b. Zeyd'in Mektuplaştığı Kişiler 64

III. BÖLÜM 65

İMAM CABİR B. ZEYD'İN FETVALARI 65

SONUÇ 101

KAYNAKÇA 103

ÖZGEÇMİŞ

Orhan Ateş, 1964 Erzincan Doğumludur. İlk ve orta öğrenimini Kırıkkale’de, Lisans Eğitimini Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde, Yüksek Lisan çalışmasını Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde, Doktora çalışmasını Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamlamıştır. Dicle Üniversitesi İlahiyat fakültesine Yrd. Doçent Olarak atanan yazar aynı fakülteden Doçent Dr. Olarak emekli olmuştur. Evli ve iki kız babası olan yazar Bursa’da yaşamaktadır.

TAKDİM

Geleneğimizde İslamî birikimin inkişafına katkı sağlayan selef büyük bir kıymete haizdir. Bilindiği üzere erken dönemde İslam düşünce geleneği birisi Hicaz'da Ehl-i Nakil diğeri Basra ve Küfe'de Ehl-i Rey olmak üzere iki ana hat üzerinden gelişmiştir. İslam'ın erken döneminde Basra'da yaşayan ve İslam ilimlerinde temayüz eden selef bilginlerinden birisi de İmam Câbir b. Zeyd'dir. İmam Câbir b. Zeyd Basra'nın entelektüel ortamını çok iyi değerlendirmek sureti ile ilimde büyük mesafeler katetmiş ve Basra'da fetvasına değer verilen bilginlerden birisi olmuştur. İbn Abbas başta olmak üzere çok sayıda sahabenin övgüsüne mazhar olmuştur. İlmi kadar "Hakkın yanında duruşu da" ayrıca övgüye değer bir husustur. Zira Hz. Aişe'nin huzuruna çıkarak Cemel savaşında Hz. Ali (ra)'ın haklı kendisinin ise haksız olduğunu açıkça söylemiştir.

Selefe duyulan saygı ve hürmet erken dönemde çıkan iç savaşların ve mezhepçi cereyanların gelişmesi ile kısmen zarar görmüştür. Özellikle İslam toplumunda fitne adı verilen iç karışıklıkların ortaya çıkmasının ardından hilafetin melikliğe dönüşmesi İslam toplumunda çok şeyi değiştirmiştir. İslam toplumunda yaşanan bu siyasal değişimle birlikte, Emeviler'in kılıç zoru ile elde ettikleri iktidara muhalif olanlar dini, siyasi, ekonomik vb farklı baskılara maruz kalmışlardır. Bu baskılardan nasipleneler sanıldığı gibi sadece Hz. Ali (ra) yanlısı şahsiyetler değildir. İbadiyye'nin selefi olan Muhakkime'de ümmetin onayını içermeyen melikliğe şiddetle karşı çıktığı için tarifi müşkil baskılara maruz kalmıştır.

İmam Câbir b. Zeyd de Emeviler döneminde yürütülen siyasi ve dini baskılar neticesinde sürgünlere gönderilmiş ve hapslere atılmıştır. Ayrıca Haricilik ithamı ile ilmi şahsiyeti dikkatten uzak tutulmaya çalışılmıştır. İbâzîler, imam olarak kabul ettikleri Câbir b. Zeyd'e ait çok sayıda eserin olduğunu ancak bu eserlerin siyasi

baskılar neticesinde konrunamadığını belirtmektedirler.¹ Resâil (Mektuplar) adı verilen eserin de ona ait olduğu İbâzî bilginler tarafından söylenmektedir. Tunuslu İbâzî araştırmacı Ferhât b. Alî el-Cağbirî Resâil'e ait el yazmaları tahkik ederek 2013 yılında yayınlamıştır. Bir Umman seyahati esnasında elde ettiğimiz **Resâil** adlı bu eseri önce tercüme ettik daha sonra da içerisinde yer alan fetvaları ayrıca toplayarak müstakil bir çalışmaya dönüştürdük. Elinizde ki eser, Hicri 93 yılında vefat eden İmam Câbir b. Zeyd'in kendi müntesiplerine göndermiş olduğu on sekiz mektup içerisinde yer alan fikhî sorulardan ve cevaplarından oluşmaktadır. Fetvaların muhtevassından İmam Câbir b. Zeyd'in fikhî duruşu, sahabe hakkındaki düşüncesi, İslam toplumunun sosyo-kültürel yapısı hakkındaki görüşlerini tespit etmek mümkün olacaktır.

Fitne dönemi sonrasında İbâzî toplumun ve diğer muhaliflerin yaşadığı zorlukları anlamadan İbâzîleri ve İslam tarihinin o dönemini doğru anlamak mümkün değildir. İdeolojik tarih yazımının etkisinde kaleme alınan sayfaların ilgili dönemi aydınlatmak yerine daha da karmaşık bir hale getirdiği saklanamaz bir gerçektir. Sosyal ve dinî yapıları içinde yaşadıkları sosyal yapıdan izole ederek anlamak mümkün değildir. Çünkü hiçbir sosyal hadise olduğu zaman ve mekândan bağımsız değildir. Bir hareketin mahiyetini anlayabilmek için içinde doğduğu şartları ve hareketin müntesiplerinin olay ve hadiseleri nasıl okuduklarını ve siyasal yapının neresinde durduklarını iyi bilmek gerekir.²

İbâzîler'in selef olarak kabul ettikleri Muhakkime-i Ulâ'dan başlamak üzere ciddi baskılara maruz kaldıklarını ifade ettik. Bu baskıları dahili ve Haricî Baskılar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür.

¹ Rivayet edilir ki Libya'nın Cebel-i Nefuse bölgesinden İbâzî âlimlerinden olan Neffas Ferec b. Nasr adındaki zat (Bu zat İbâdiyye'nin Neffasiye fırkasının kurucusudur.) Câbir'e ait olan Divan'ın eksiksiz bir nüshasını Cebel-i Nefuse bölgesine getirmeyi başarır. Ne zaman ki Neffas Ferec b. Nasr'la Tahert'teki Rüstemî devletin İmamı ve Cebel-i Nefuse'deki valisinin arası açılınca mahtut (el yazması) olan bu Divan yok edilir. Bir daha ele geçirmek veya çoğaltma imkânı kalmaz.

² Ahmet b. Hamet el-Halilî Câbir'in divânıyla alakalı şöyle der: "Divan'ın bir nüshası Tahert'teki Masume kütüphanesinde bulunur. Başka bir nüshası da Neffas Ferec b. Nasr'ın istinsah edip Mağrib ülkesine götürdüğü nüshadır. Fakat Neffas Ferec b. Nasr, bu nüshayı yere gömer. Bundan bir nüsha Abbasî halifesi Harun Reşit döneminde Irak kütüphanelerinin birisinde bulunur. Bu nüsha da Tatarların Bağdat'ı işgalinde yanar. Bize intikal eden Câbir'e ait bütün malumatlar **Divân** adlı eserinden bir cüzdür.

A. Dahili Baskılar

Emevi iktidarının uyguladığı orantısız baskı ve şiddet hicri 64. yılına gelindiğinde Muhakkime topluluğundan bazı kimseleri iktidara karşı şiddet yöntemlerini benimsemeye yöneltti. Bu dönemde Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Hucr b. Adiy ve benzerlerinin başlattığı ayaklanmalar dikkate alındığında iktidara karşı muhalif tek topluluğun Muhakkime ve onun halefi olan İbâziye'den ibaret olmadığı anlaşılacaktır. İbn Ezrâk'ın başını çektiği topluluk başlangıçta Emevî yöneticileri hedef alarak günah işleyenleri şirkle itham etti ve cehennemde ebedi kalacaklarını ileri sürdü. Akabinde iktidara karşı silahlı huruç başlattı. Dahilde silahın kullanılması ve günah işleyenlerin müşrik sayılması İbâzî liderler tarafından kabul görmedi. Bu farklı iki yaklaşım Muhakkime topluluğunun parçalanmasına yol açtı. İbn Ezrâk tarafından ileri sürülen iman - amel ilişkisi sanıldığı gibi akademik bir tartışmanın ürünü olmayıp doğrudan Emevî iktidarına yönelik politik bir tavidir. İbn Ezrâk ve taraftarları siyasî iktidara yönelik başlattıkları muhalefetin alanını kendilerine katılmayan herkesi içine alacak şekilde genişlettiler. İktidara karşı yürütülen bu huruçta aynı görüşlere sahip olsalar bile kendilerine katılmayan herkesi şirkle itham ettiler. Bu bağlamda İbâzîler, İbn Ezrâk'ın görüşlerini reddettikleri için Ezârîka fırkasının fiili baskısına maruz kalmıştır. İmam Câbir b. Zeyd'in düşünce mimarlığını yaptığı İbâzî topluluk biri harici diğeri dahili olmak üzere iki yönlü baskıya maruz kaldı. "Câbir b. Zeyd ile yakında ilişkisi olan -Haccâc'ın özel kalemi ve onunla aynı görüş ve mezhebi paylaşan- Yezid b. Ebî Müslim, Câbir ile Haccâc arasında arabuluculuk yapmaya çalışıyordu. Fakat Câbir'in Yezid ile olan ilişkisi, zalim iktidarlara yardımlaşacak seviyede değildi! Nitekim Haccâc yargı ile ilgili bir meseleyi hüküm vermesi için Câbir'e arz edince, Câbir "aciz ve bitkin" olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir. Muhtemelen Câbir bu cevabıyla kendini kamufle etmeye çalışıyordu. Böylelikle Haccâc "bu denli zayıf ve bitkin bir kişinin organize gizli bir hareketi kurmasının mümkün olmayacağına" gönül rahatlığıyla inansın. Çünkü Câbir, Emevî iktidarının hedefinde olan bir kişiydi. Mektupları ve fetvaları bunu göstermektedir. Zira iktidar ve despot

yöneticiler anlamasın diye genellikle mektuplarını fetvayı soran kişiden “mektubu yakmasını isteyerek” sonlandırıyor.³

B. Haricî Baskılar

1. Askeri Baskı

- a. **Nehrevân Savaşı:** Cemel ve Sıffin Savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer alan Muhakkime topluluğu Hz. Ali'nin tahkim kararına karşı çıkararak ondan ayrıldı. Hz. Ali, kendisinden ayrılan Muhakkime'ye karşı Nehrevân adıyla bilinen bir savaş başlattı ve Muhakkime'nin ekser çoğunluğunu kılıçtan geçirdi. Nehrevân savaşı Muhakkime topluluğunu neredeyse bitirme noktasına getirdi. Nitekim Şehristânî, bu savaştan yalnızca on iki kişinin sağ kurtulabildiğini ileri sürmüştür. Ancak bu topluluğun daha sonra ki etkinlikleri dikkate alındığında Şehristânî'nin verdiği rakamların abartılı olduğu anlaşılacaktır. İbâzî kaynaklarda Nehrevân savaşı hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. “Câbir b. Zeyd'in söylediğine göre Ali b. Ebi Talib Nehrevân Savaşında müttaki Müslümanların öldürülmesinden kendi taraftarlarının rahatsız olduğunu ve yaptıklarından dolayı pişmanlık duyduklarını anlayınca savaştan bir gün sonra taraftarlarından Ehl-i Nehrevân içerisinde bu ölümlere neden olan şeytanın bulunmasını emrediyor. Ona göğsünü deve dişlemiş bir adam getiriyorlar. Ali taraftarlarına “işte Şeytan budur” diyor. Hasan babasından bu sözleri işitince bu adamın Sürmüle isimli bir sahabenin mevlası olduğunu ve kendisinin de sahabeden ve cihata katılmış Nâfi' isimli bir adam olduğunu haber veriyor. Ancak Ali onu susturarak “savaşın bir hile olduğunu” söylüyor. Verilen bu bilgiler ışığında ilk İbâzî kaynaklara göre Ali Nehrevân Ehli ile yapmış olduğu savaşta Hak üzere değildi. Ali'nin bu savaştaki konumu Dinî tesis etmeye çalışan Nehrevân

³ İbâziler'de Davet Yöntemi, Muhammed Salih Nâsır, (Çev. Orhan Ateş) s. 74

Ehlinin durumu gibi değil tamamıyla dünyevi arzularını gerçekleştirmektir.⁴

- b. **Emevî Valilerin Baskısı:** Nehrevân Savaşından sağ kurtulanlar Basra ve Küfe'ye sığındılar. Daha sonra Basra'da toplandılar. İktidara muhalif oldukları için Emevi valiler tarafından sürekli baskı ve gözetim altında tutuldular. Bu durum onları takiiye yapmaya zorladı. Bu süreçte İbâzîler Emevî valileri ile iyi geçinmeye bu arada tabanlarını güçlendirmek için gizli faaliyetler yürütmeye başladılar. İlim meclislerinde talebe yetiştirmeye, sohbet meclislerinde taraftarlarını bilgilendirmeye çaba harcadılar. İktidarı rahatsız etmeme adına gösterdikleri tüm çabalar ne yazık ki sonuçsuz kaldı. İmam Câbir b. Zeyd Umman'a sürgün edilirken çok sayıda taraftarı da hapse atıldı.

2. Semantik Baskı

Semantik baskı derken kavramlar üzerinden yürütülen baskıları kastetmekteyiz. İbâzîler gerek Emevîler gerekse daha sonraki dönemlerde Hâvaric ve Marika gibi olumsuz kavramlar üzerinden neredeyse ümmetin dışına itildi. İslam tarihinin erken döneminde oluşan tüm karışıklıkların tamamı bir şekilde İbâzîler'e fatura edildi. İbâzîler, Havâric ve Marika gibi adlandırmaları şiddetle red etmelerine rağmen üstlerine yapıştı. Muhalifler tarafından yapılan bu olumsuz adlandırmalar ve içerikler diğer müslümanların İbâzîler hakkında yanlış ve olumsuz kanaatler beslenmesine yol açtı. Bu olumsuz yaklaşımların bu gün bile belli ölçüde devam ettiği saklanamaz bir gerçektir.

Bu çalışma eserin müellifi İmam Câbir b. Zeyd'in Hayatı, Resâil Hakkında Bilgi, Fetvalar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İmam Câbir b. Zeyd'in hayatı, ilmi kişiliği ve fırka içindeki pozisyonuna yer verilmiştir. İkinci bölümde Resâil adlı eser hakkında muhtasar bilgi verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümü İmam Câbir b. Zeyd'in fetvalarına ayrılmıştır. Bu bölüm İbâzî fıkıh anlayışını

⁴ Namî, **İbâzîlik Araştırmaları**, (Çev. Orhan Ateş), s. 28; Sâlim b. Zekvân, age, 203-204

ve teşekkülünü anlamaya çalışan araştırmacılar için çok sayıda fetvayı barındırmaktadır.

İslam hukuku alanında İbâzîler hakkında yapılan çalışma sayısı yok denecek kadar azdır. Bu alanda yeni ve geniş kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır. İbâzî fıkhı hakkında ülkemizde tespit edebildiğimiz çalışmalar aşağıdaki gibidir.

Mustafa İsmail **Dönmez**, **İbadi mezhebinin usul-ü fıkıh kaynakları**. / --2006. IX, 110 y. ; 30 cm. Tez (Yüksek lisans).--Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı.

Orhan, ATEŞ, "**Bir İbâdî Çocuk İlmihali "Telkînü's-Sıbyân"**", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 2009, cilt: II, sayı: 1, s. 77-100

Kadir **Gömbeyaz**, **İbâdiyye'de Zekât, Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 03-04 Aralık 2016, 2017, s. 365-381

Ahmet Faruk, **Göksün**, "**İbâdî Fıkıhında Namaza Ait Hükümler ve Delilleri**" = Provisions and Evidences Regarding Prayer in Ibadî Fiqh, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2021, cilt: V, sayı: 2, s. 475-502.

Ahmet Faruk **Göksün**, **İbâdî fıkıhının tarihsel gelişimi**. / --2021. XI, 207 y. ; 31 cm. Tez (Yüksek lisans).--İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Tez danışmanı: Prof. Dr. Ali Bardakoğlu

Sadi **Ölmez**, **İbâzî Fıkıhı: Dört Mezheple Mukayese**, Astana Yayınları 2022 Ankara

Bu mütevazı çalışmanın okurlar ve akademik camia için hayırlara vesile olmasını Allahtan niyaz ederken eserin oluşumuna katkı sağlayan tüm dostlara gönülden teşekkürlerimi arz ediyorum.

Doç. Dr. Orhan ATEŞ

Giriş

Bu çalışma, İmam Câbir b. Zeyd'e nispet edilen *Resâilu İmam Câbir b. Zeyd* adlı eserde yer alan fetvaları konu edinmektedir; Eserin amacı İbâdî fıkıh usulünü ya da fıkıh kaidelerini beyan etmek değildir. Çoğu kimse Fıkıh Usûlü ile cüz'î hükümler arasındaki farkı karıştırmaktadır. Fıkıh Usûlü ile cüz'î hükümleri bir araya toplayan fıkıh kaideleri arasındaki farkı belirtmek icab eder. Bu kaidelere, muhtevası itibariyle İslâm fikhının genel nazariyeleri adı verilebilir. Fıkıh Usûlü, fakîhin uyması lazım gelen metodu açıklar ki, bu fakihin, hüküm çıkarırken hatâyâ düşmemesi için sarılması gereken ilkeleri ihtiva eder. Fıkıh kaideleri ise, bir kaç hükmü birleştiren bir kıyas veya fikhî bir kaidede toplanabilen benzer hükümler koleksiyonudur. Şeriate göre mülkiyet kaideleri, tazminat kaideleri, muhayyerlik kaideleri, fesih kaideleri, burada misal olarak zikredilebilir. Bunlar, cüz'î ve dağınık hükümlerin neticeleridir ki, meseleleri genişçe ele alan fakîh, uğraşmış ve bunları, bir araya toplayıcı kaideler veya nazariyeler yardımı ile birbirine bağlamıştır. Bu türlü çalışmalara misal olarak, Hanbelî mezhebinin dağınık meselelerini bir araya toplayan İbn Receb'in "*el-Kavâidul-Kübrâ*" adlı eseri burada anılabilir. Buna göre diyebiliriz ki, bu kaideleri okuyup incelemek bir fıkıh çalışmasıdır; fıkıh usûlü çalışması değildir. Bu kaideler, fikhî hükümlerden birbirine benzeyen meseleleri bir araya toplama, birleştirme esasına dayanır.⁵

I. İslam Hukukunun Teşekkülü Hakkında Nazariyeler⁶

İslam hukukunun mezhepleşme süreçlerini açıklamak maksadına matuf olarak farklı nazariyeler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda mezhep imamları, mezheplerin oluşum süreçleri, temel yaklaşımları ve öne çıkan simaları hakkında araştırmalar yapılmıştır.⁷ Ehl-i sünnet fikhî üzerinden yapılan bu araştırmalar, süreci ehl-i rey ve

⁵ Zehra, Muhammed Ebu, *Fıkıh Usulü*, Daru'lKitap İslam Ansiklopedisi V2, **Fıkıh Usulünün tarifi, konusu ve tarihçesi" bölümü.**

⁶ Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınlarından Prof. Dr.. Fahrettin Atar'a ait *Fıkıh Usulü* adlı eserden özetlenmiştir.

⁷ Geniş Bilgi için bakınız: **Şimşek**, Murat, Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767), İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2012, sayı: 19, s. 45-67;

ehl-i hadis üzerinden çözümlene yoluna gitmişlerdir. Bu yaklaşımlar dar anlamda İslam fıkıh mezheplerinin oluşumu hakkında bize bir fikir vermelerine karşılık İbâdî fıkıh ekolünün oluşumunu ve fıkıh zihniyetini açıklama da yetersiz kalırlar.

A. Melchert Yaklaşımı:

İslam fıkıh mezheplerinin teşekkülü hakkında ileri sürülen bazı yaklaşımları özetledikten sonra İbâdî fıkıh hakkında görüşlerimizi beyan edeceğiz. Daha çok Şafilik hakkında yaptığı çalışmalarla bilinen Melchert yaklaşımını Makdisi, W. M. Watt ve Schacht gibi araştırmacıların görüşlerinden faydalanarak inşa eder. Ona göre fıkıh mezhepleri üç aşamadan geçerek son şeklini almıştır.

1. Fakihlerin Yerel Coğrafyalara Nispet Edildiği Dönem:

İslam tarihinde bilginler önceleri, her hangi bir fikhî mezheple değil yaşadıkları ya da meşhur oldukları bölge ile anılıyorlardı. Bu dönemde bir imama teslimiyet söz konusu değildi. Fikhî ekoller ortaya çıkmadığından doktriner farklılıklar gün yüzüne çıkmamıştır. Fakihler Basralı, Küfeli, Mekkeli ve Medineli gibi nispetlerle anılıyordu. Aynı bölgede yaşayan fakihler farklı usuller kullanıyor olsa da usul farklılığı üzerinden kategorik bir tasnif yoktur.

2. Bir Şahsa Nispet Edilen Fıkıh Mezhepleri Dönemi

Genel anlamda fırkaların teşekkülüne baktığımızda, fırkaların önce siyasi ve itikadi görüşlere göre şekillendirdiklerini daha sonra fikhî görüşlerini oluşturduklarını bilmekteyiz. Belli bir coğrafya (şehir, bölge vs) ile anılan bilginler ikinci aşamada müntesip oldukları itikadi ekolün fikhî alt yapısını oluşturdular.

Erdem, Mehmet, Ehl-i Sünnet Fıkıh Mezheplerinin Hadis ve Rey Ekolü Olarak Sınıflandırılmasına Eleştirel Bir Bakış, Dinî Araştırmalar, 2006, cilt: VIII, sayı: 24, s. 73-106; **Arslan**, Gıyasettin, Erken Dönem Fıkıh Ekolleri ve Aşırı Yorum Problemleri, Bilimname : Düşünce Platformu, 2005/1, cilt: III, sayı: 7, s. 7-19; **Apaydın**, Hacı Yunus, Fıkıh Üretiminde Meşruiyet Ölçüsü: Ekol Sistematiği, Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Mart 2016, Karaman, 2017, s. 87-95; **Yıldız**, Rifat, İbnü'l-Kâsım'ın Endülüs Mâlikî Fıkıh Ekolüne Etkisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED), 2016, cilt: VIII, sayı: 17, s. 156-171; **Furat**, Ahmet Hamdi, Kufe Fıkıh Ekolünün Sevad Arazisi Üzerine Tartışmaları -Sosyal Yapının Hukuka Etkisi Üzerine Bir Deneme-, Fıkıh Sosyolojisi, 2016, s. 185-213

3. Loncalaşma.

Klasik anlamda mezhepleşme için önceki imamın görüşlerini derleyen, onlara serhler yazan ve sonraki nesillere aktaran bir eğitim sisteminin de teşekkül etmesidir. Melchert yaklaşımını dikkatle incelediğimizde genelden özele doğru bir akışın olduğunu görmekteyiz. Bu akışın tamamlayıcı halkası loncalaşmadır. Bu aşamada artık ilgili fırka bir müfredat oluşturmak sureti ile onun eğitimini ve üretimini yapmaktadır. Bu şekli ile fırka sosyalleşmekte ve kurumsal bir mahiyet kazanarak gelecek kuşaklara kendisini taşımaktadır.

Bu anlayışı biraz daha anlaşılır kılmak için bir örneklendirme üzerinden özetleyebiliriz. Misal Irak da ya da Hicaz da çok sayıda sahabeden ve tabiundan oluşan âlimler topluluğu vardı. Bu âlimler başlangıçta yaşadıkları coğrafya ile anılıyordu. Coğrafya dışında doktriner ya da metodolojik bir intisapları yoktu. Sonraki bir süreçte çok sayıdaki âlimlerden öne çıkan birisi veya bir kaç diğerklerinden tecrit edilerek içtihatları toplanmaya başlandı. Toplanan içtihatlar üzerinden onun metodolojisi geliştirildi ve bu metodoloji ile fûru meseleler tahrir edildi. Tüm bu birikimler bir eğitim faaliyeti ile sonraki nesillere aktarılan bir eğitim faaliyetine dönüşünce kamil anlamda doktriner anlamda mezhep çıkmış oldu.⁸

Bu doktriner yaklaşım Hanefilik ve Şafilik gibi sünni fırkların oluşumunu açıklama da yeterli olabilir ancak İbâdiyye için kesinlikle açıklayıcı bir çerçeve değildir. Çünkü İmâm Câbir b. Zeyd'in dini ve siyasi konumu, İmâm Şafi ve İmâm Ebu Hanife ile uygunluk arz etmez. İmâm Câbir b. Zeyd onlara tekaddüm etmenin yanında o sadece bir fıkıh âlimi değil aynı zamanda siyasi bir liderdir. Fıkıhta imamlığı ile siyasi liderliği zatında cem etmiştir. Onun müntesipleri üzerindeki etkisi kendisinden sonraki talebeleri sayesinde değil kendi sağlığında başlamıştır. Fıkıhta takip ettiği bir usul de mevcuttu. Tüm bunları *Divân* adlı eserinde kaleme almıştı. Ancak zaman ve mekanın merhametsizliği bu eserin günümüzü ulaşmasına mani olmuştur.

⁸ Şimşek, Murat, Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767), İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2012, sayı: 19, s. 45-67

B. Wael b. Hallak Yaklaşımı:

Melchert fıkihtaki mezhepleşmeyi bölgesel ekollerden ferdi hukuk ekollerine doğru bir dönüşümle izah etmişti. B. Wael b. Hallak fıkihta mezhepleşmeyi Melchert'in tam tersi bir yaklaşımla ferdi hukuk ekollerinden doktriner hukuk ekollerine dönüşümle izah etmeye çalışır. Hallaq da görüşlerini üç aşama içerisinde izah eder.

İlk aşamada, ilmi mesailerini ağırlıklı olarak fikhî konulara ayıran ilim halkaları oluştu. Bu süreçte fakihlere münhasır hukuk usulleri gelişmemiş ve hukuk doktrinleri teşekkül etmemişti.

İkinci aşamada, şahsi fıkıh ekollerine ait usuller ortaya çıkmaya ve metodolojiler belirginleşmeye başlıyor. Bu süreçte öğrenciler de bu metodolojileri benimsemeye ve savunmaya başlıyor.

Üçüncü aşama, şahsi fıkıh ekolleri doktriner mahiyet kazanmaya başlıyor. Bu aşamaya gelirken ilim halkaları içerisinde yer alan fakih âlimlerden tercih edilen diğerlerinden tecrit ediliyor. Daha sonra ilgili fakih tarafından dile getirilmeyen bazı konular ona tahricle nispet ediliyor. Bu gelişme mezhepte mutlak müçtehit kabul edilen fakihten bağımsız ve sonrasında yaşanan bir gelişmedir. Tahricler mezhep imamı kabul edilen fakih tarafından değil kendisine nispet edilen bir metodoloji etrafında birleşen muahhar hukukçuların gayretleri ile oluşmuştur. Mezhebin kurucu bir imama nispet edilmesi tüm öğretilerin ona ait olduğu anlamına gelmez. Hallaq şahsi ekoller ile doktriner ekoller arasındaki farkları şu şekilde özetler.

* Şahsi fıkıh ekolü, ekole ismini veren fakihin görüşlerinin toplamı iken doktriner mezhep, çok sayıdaki fakihin kolektif görüşlerini ifade eder.

**Doktriner fıkıh ekolleri içtihatlarını bir usule dayandırdıklarından fûrular arasında bir uyum söz konusudur.

***Şahsi fıkıh ekollerinde sınırları fûrular belirlerken doktriner mezheplerde sınırları metodoloji belirler.

****Şahsi ekollerde doktriner bağlılık söz konusu değildir. Ancak doktriner mezheplerde kariyeri belirleyen doktrine bağlılıktır.

Hurvitz'in sosyal hayatı önceleyen bakışı: Bu bakış açısı fikhın oluşum sürecinden daha çok "bir fikh ekolü nasıl incelenmelidir?" sorusuna cevap aramaktadır. Önceki iki ekole bakıldığında ilki coğrafyayı diğeri doktrini merkeze alarak bir teşekkül nazariyesi inşa etmeye çalışır. Hurvitz, bir mezhebin oluşumunu sadece fikhî görüşlerinden ya da doktrininden yola çıkarak açıklamanın eksik bir bakış açısı olduğunu belirtir. Ona göre mezhepler sosyal hayat içerisinde var olan ve her tür sosyal hadiseden etkilenen aynı zamanda onları etkileyen yapılardır. Böyle olunca mezhepleri salt görüşleri ya da metodolojileri ile değil hayatın içindeki duruşları ile ele almak gerekir.

İslam Düşünce tarihinde fikhî hükümler hiç kuşkusuz vahiyyle başlamıştır. Vahiyyle başlayan bu süreci fikhî üretimin *ilk aşaması* olarak görmek gerekir. *İkinci aşama* ise vahyin ışığında Hz. Peygamber'in (sav) verdiği hükümlerdir. *Üçüncü aşama* vahyi ve sünneti temel alan sahabe ve tabiun arasında temayüz eden şahsiyetlerin üretimleridir. Bu üç aşama, birbirinden ayrı değil iç içe bir süreci oluşturmaktadır. Misal, Rasûlullah (s.a.) Muaz b. Cebel'i (ra) Yemen'e gönderirken "Sana bir mesele arz olduğunda nasıl hükmedeceksin?" diye sordu.⁹ O da "Allah'ın Kitabına¹⁰ göre hüküm veririm" dedi. Rasûlullah (s.a.) "ya Allah'ın Kitabında bulamazsan?" dedi. O da "Rasûlullah'ın sünnetiyle" diye cevap verdi. Rasûlullah (s.a.) "ya Rasûlullah'ın sünnetinde bulamazsan" dedi. Muaz da "ictihad ederim ve kusur etmemeye çalışırım" deyince Rasûlullah (s.a.) onun göğsüne vurarak "Allah Rasûlünün elçisini, Allah Rasûlünü memnun edecek şekilde muvaffak kılan Allah'a hamd ederim" diye şükretti.¹¹

⁹ Bkz. GÜL, SEMA, "Muâz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesiyle İlişkilen Dirilen Rivâyetlerin Şekil Yönünden Tahlili" İğdır University İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı No: 6, Ekim 2015: 183-208. S. 189.

¹⁰ Kitâb: Peygamberimize indirilmiş, mushaflarda yazılı, ondan tevatüren nakledilmiş, okunması ile ibadet edilen, beşerin benzerini getirmekten âciz kaldığı nazm-ı celildir," Mir'ât, s. 26-28; Cem'ül-Cevâmi', s. 59, Zürkânî, Menâhilü'l-İrfân, c. I, s. 12.

¹¹ **1)** Şeri hükümleri, dînen muteber olan kaynaklarından çıkarmak, rasgele ve insanın canının istediği gibi olmaz. Bunun için müctehidin tâkibedeceği yollar, faydalanacağı kaideler ve icâbına bağlı kalacağı ölçülerin bulunması zarurîdir. Müctehidin içtihadı ancak bu şekilde makbul ve doğru, hükümlere ulaşması mümkün olabilir.

Yine Bagavî'nin Meymûn bin Mehrân'dan rivayet ettiği haberde şöyle deniliyordu: "Hz. Ebu Bekir (ra) kendisine davacılar geldiği zaman cevabı Allah'ın kitabında arar, orada bulabilirse ona göre hükmünü verirdi. Kitap'ta bulamazsa, Rasûlullahtan bu hususta bir sünnet biliyorsa ona göre hükmünü verirdi. Sünnette de bulması mümkün olmazsa insanların ileri gelenlerini ve seçkinlerini toplar istişare eder, görüşleri bir noktada birleşirse onunla hükmederdi. Hz. Ömer de aynı şekilde yapardı. Diğer sahabiler de onların bu hareketini tasvib ederlerdi. O halde bu tertip icmâ olmuştur.¹²

İmam Câbir b. Zeyd kendisine sorulan bir soruya cevap verirken aynı silsileyi takip ettiği görülmektedir. Şöyle ki, Sual; Cinsel ilişkiye girmeden ölüm döşeğindeki kocası tarafından boşanan kadını zikretmene gelince, **Câbir**; hayır, Kadın kocası sağken ta ki zarar konumu gidinceye kadar (kadın) evlenmesin. Çünkü kocası ölmeden evlenen kadın mirastan mahrum kalır) (mirastan mahrum bırakmak için ölüm döşeğinde hanımını boşayan adamın) gözü aydın olmasın. Ancak kadın evlenirse o başka. **İbn Abbas** "böylesi bir durum kadının miras ve mehir hakkını götürür, Kadın, zararı gidinceye kadar beklemesi gerekir. Miras ve sıdaki hak etmesi için bu konuda **İbn Abbas'ın bu sözü olmasaydı**, zarar vermek için (mirastan mahrum etmek için) hanımını boşadığı bilirse ve kadın evlenmiş olsa dahi mirası ve diğer (hukuki) haklarını hak eder demek hoşuma giderdi, demektedir.¹³

2) Hükümlerin kaynaklarını, kaynakların şer'î delil oluşlarını (huccetliklerini) ve kendilerinin istidlaldeki mertebelerini, bu İstidlalin şartlarını inceleyip, hüküm çıkarma metodlarını açıklayarak, tafsili delillerinden hükümleri istinbât ederken (çıkartırken) müctehidin bağlı kaldığı muayyen kaideleri ortaya koyan ilim Fıkıh Usûlü İlmî'dir. Bundan dolayı bu ilim, büyük âlim İbnu Haldun'un dediği gibi "şer'î ilimlerin en ehemmiyetli, en yüce ve en faydalanlıdır."

3) Fıkıh Usûlü'nün gerçek mâhiyeti ve açıklamamızın dışına çıkmamakla beraber usûlcüler (Fıkıh Usûlcüleri), şer'î ilimlerden muayyen bir İlme lakab ve isim olması itibarıyla Fıkıh Usûlü için bir istilahi tarif zikrederler. Bu tarife giriş mâhiyetinde olarak da muzdâf olan usûl ve muzdâfun ileyh olan elfikh kelimelerinden meydana gelen u-sûlu İfî-kh izafet terkinin manasını açıkla(yarak işe başla)rlar. Prof. Dr. Abdulkerim Zeydan, Fıkıh Usûlü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları:

¹² Zuhayli, Vehbe, *Fıkıh Usûlü*, Daru'l- Kitap İslam Ansiklopedisi V2, "Şer'î Deliller" maddesi.

¹³ Bkz.Orhan Ateş, Feteva, 2022 Ankara Sayfa 52.

C. Ebu Zehra'nın Yaklaşımı

Fıkıh Usûlü, fıkıhla birlikte doğmuştur. Yalnız tedvin edilişi, fıkıh'tan sonradır. Fıkıhın bulunduğu yerde, zarurî olarak istinbat metodu da bulunacaktır; istinbat metodu bulununca elbette fıkıh usûlü de bulunacaktır.

Fikhî hükümler çıkarma (istinbat), Peygamber (S. A.V)den sonra sahabîler çağında başladığına göre sahabîler arasında yer alan İbn-i Mes'ud, Ali b. Ebî Talib, Ömer b. el-Hattab gibi fakihler, herhalde hiç bir kayıt ve esasa bağlanmaksızın fikir beyan etmiyorlardı. Meselâ; içki içenlerin cezası hakkında Hz. Ali; "İnsan içki içince hezeyanda bulunur, hezeyanda bulununca kazf (zina iftirası) eder, dolayısıyla içki içen kimseye kazf cezası gerekir" derken neticeye veya sedd-i zerâyi esasına göre hüküm verme metodunu kullanmış oluyordu. Abdullah b. Mes'ud; "kocası ölen hamile bir kadının iddeti doğuma kadardır" diyor ve "Gebe olanların iddeti doğurmaları ile tamamlanır" âyetini sözüne delil olarak getirdikten sonra, küçük Nisa Sûresinin büyük Nisa Sûresinden sonra indiğini ilave ediyor ve böylece Talâk Sûresinin Bakara Sûresinden sonra geldiğini anlatmak istiyordu. Bununla o, bir fıkıh usûlü kaidesine işaret ediyordu. Bu da, sonra gelen nassm, önce gelen nassı nesh veya tahsis etmesidir. İşte burada İ b n-i M e s' u d, bir fıkıh usûlü esasına göre davranmıştır. Dolayısıyla sahabîlerin, her zaman açıklamasalar bile, ictihadlarında bu gibi metodlara dayandıklarını söylememiz icabeder.

Tabiîler çağına geçerse görürüz ki, yeni olayların artmasıyla ictihad alanı genişlemiş, Medine'de Said b. e1-Müseyyib ve diğerleri, Irak'ta Alkame ve İbrahim Nahaî gibi tabiîlerden bir grup kendisini fetva vermeye hasretmiştir. Bunlar, önlerinde Allah'ın kitabını, Peygamber (S. A.) in sünnetini ve sahabîlerin fetvalarını görüyorlardı. Onların kimisi, nass bulunmayan yerde maslahat, kimisi de kıyas metodunu kullanıyordu. Irak fakihlerinden İbrahim en Nahâî ve emsalinin ileri sürdüğü fer'î meseleler, kıyasların illetlerini tesbite ve bunları bir disipline bağlama, bu illetleri diğer fer'î meselelere tatbik emek cihetine yöneliyordu.

Bu çağda metodlar, öncesine nisbetle, açıklığa daha iyi kavuşuyor; fıkıh okulları birbirinden ayrıldıkça, her okulun istinbat metodları da daha belirgin hale geliyordu.

Tabiîler çağını geçip müctehid imamlar devrine ulaşırsak, bu metodların tam bir açıklığa kavuştuğunu görürüz. Bu devirde istinbat kanunları, bu kanunların sınırları

belli olmuş ve imamların dilinde açık ifadelerini bulmuştur. Sözgelimi; Ebu Hanife'nin kendi istinbat metodlarını tayin ederek Kitab, Sünnet ve sahabîlerin icmâ' ettikleri fevâlara, sahabîler ihtilafa düştükleri takdirde, bunlardan tercih edeceği görüşe uyacağını, kendisi gibi birer insan oldukları için tabiilerin görüşüne her zaman uyamayacağını belirttiğini, belli metodları olan kıyas ve istihsanı kabul ettiğini görüyoruz. Hattâ talebesi Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybanî, Ebu Hanife için; "Talebeleri onunla kıyas konusunda münakaşa ederlerdi; o, istihsan yapıyorum deyince kimse kendisine yetişemezdi" derdi.

İmam Malik, "Medineli'lerin amelini hüccet sayarken, bunu kitab ve risalelerinde açıkça ileri sürerken, hadis rivayetindeki şartlarını ortaya koyarken, hadisleri mahir bir sarraf gibi eleştirirken, Kur'an'ın belirttiği hükme veya dînin kesin kaidelerine aykırı olan hadisleri reddederken açıkça bir fıkıh usûlü esasına göre hareket etmiştir. Meselâ; bu esasa uyararak, "Birinin kabına köpek batarsa (dilini sokarsa) o, bunu yedi kere yıkasın..." hadîsini, hıyar-i meclisi ve ölmüş bir kimse namına sadaka verilebileceğini bildiren hadisleri reddetmiştir. İmam Ebu Yusuf da, "Kitabu'l-Harâc"ında ve Evza'î'nin "Siyer"ine yazdığı reddiyede açık bir metod takip etmiştir. Gerçi o da ictihad metodunu tedvin etmemiştir.

D. İbâdî Fıkıhının Bazı Temel Prensipleri

İbâdîler İslam hukununun uygulamalı / ameli dini hükümlerini kaynaklarında tafsilatlı şekilde belirlemişlerdir. Bunlardan bazılarını özetleyecek olursak

1. Kur'an Ve Sünnete Dayalı Öncekilerin Şeriatı Bizim De Şeriatımızdır.

Şeyh Eттаfeyyîş şöyle dedi; bizden öncekilerin şeriatı bizim de şeriatımızdır sözü sahihtir. Başka bir konuda şöyle der: bizden öncekilerin şeriatının cevazı hakkındaki hüküm Kur'an ve sünnet üzere mebnidir. Biz mazide uygulanan her şeriat bizim şeriatımız demek istemiyoruz. Bizim demek istediğimiz Kur'an ve sünnete uygun olan öncekilerin şeriatı bizim de şeriatımızdır.¹⁴

2. Sukuti İcma Zanni Delil İken Kavli İcma Kati Hüccettir. Sâlimî bu konuda

şöyle der: " İcma kavli ve sukuti olmak üzere iki kısımdır. Bu iki çeşit

¹⁴ Eттаfeyyîş, hımyanuzzad, c. 5, s. 21, 22;

icmanın her biri için diğzerinin hükmüne muhalif bir hüküm vardır. Kavli icmanın hükmüne gelince o cumhura göre muhalifinin hükmünü fesada uğratmak üzere kati bir hüccettir. Sukuti icmaya gelince o zanni bir delildir. Sukuti icmaya muhalif amel eden kimse sahih ile onun geçersizliği üzerine hükmetmemiştir.¹⁵

3. Haber-I Ahad Amelde Delil Olabilir Ancak İtikadda Delil Olmaz.

4. Medine Ehlinin Ameli Ve İcması Başkaları İçin Hüccet Değildir. Çünkü onlar ümmetin bir kısmıdır.

5. Sahabenin Mezhebi Başkaları İçin Hüccet Değildir. İbâdiyye sahabenin adaleti hakkında üç görüş ortaya koymuştur.

- a. Sahabenin tamamı adalet sahibidir ancak Kur'an ile ilgili fıskaya düşen Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt gibiler müstesna.
- b. Sahabenin tamamı adalet sahibidir ve rivayetleri makbuldür ancak fitne hadiselerinde savaşımlar müstesna.
- c. Sahabe diğzer insanlar gibidir. Adaletle meşhur olan adildir. Durumu bilinemeyen araştırılır.¹⁶

6. Kendisiyle Vacibin Tamamlandığı Şey De Vaciptir.

7. Sünnet-İ Kavliyye İle Sünnet-İ Fiiliyye Tearuz Ettiğinde Her Hangi Bir Vecih İle İkisi Arasında Cem Mümkin Olmaz. Sünnet-i kavliyye sünnet-i fiiliyye tekaddüm eder. Çünkü Müslümanlara yönelik olduğundan kavli daha güçlüdür. Fiiliyye Hz. Peygamber'e hususi özel bir durum olabilir.

8. Hz. Peygamber'den (Sav) Sadır Olan Beşer Olmanın Gerektirdiği Davranışlara Sünnet Olarak İtibar Edilmez: Bazı ibâdetlerin ifasında Hz. Peygamber'den (sav) sadır olan davranışlar ki bunlar bir rahatsızlık veya normal beşer olmanın gerektirdiği davranışlar ise misal durarak zemzem içmesi gibi, bu amellere sünnet olarak itibar edilmez.

9. İctihat Fer'i Konularda Olur Asıl (Usul) Da İctihat Olmaz. Katiyyattan bir konu üzerinde iki müçtehit ihtilaf ettiğinde birisi isabet etmiştir, diğzeri

¹⁵ Salimî, Tal'atu's-Şems, s. 66-72

¹⁶ Ettafeyyş, teysiru't-tefsir, c. 12, s. 295.

hata etmiştir. Zanni veya fûru bir konuda ihtilaf olduğunda Magrib İbâdîler'i ve Doğu İbâdîlerinden allame İbn Berke, onlardan birisi isabet etmiştir ve iki sevap almıştır; diğeri hata etmiştir o da gayretinin karşılığı olarak bir sevap almıştır.¹⁷

¹⁷ el-Vercilâni, *el-Adl ve'l-İnsâf*, c.2, s.12; Muammer, *el-İbâdîyyetü Mezhebun-İslamiyyun Mu'tedilun*, s. 31,32; Yusuf b. İbrahim b. Saîd es-Serhanî, *Meâliu'r-Ruvî*, s. 71.

I. BÖLÜM

İmam Câbir b. Zeyd'in Fıkıh İlmindeki Yeri

Emeviler döneminde fıkıhla ilgilenen âlimler cami ve medreselerde ilim halkaları oluşturmak sureti ile ihlaslı bir şekilde ilim yapmaya çalışıyorlardı. Emevi hanedanları içinde buldukları sosyal ve siyasi krizleri çözmekle meşgul oldukları için bu ilim halkalarına gereğince ilgi göstermiyorlardı. Fakat politik anlamda kendi siyasetlerine muhalif olanlar bu hoşgörüden nasiplenemiyordu. Ömer b. Abdulaziz (ra) dönemine gelindiğinde -ki kendisi İslam ilimlerinin gelişimine ve âlimlere büyük önem vermiştir. Mekke, Medine, Basra ve Şam gibi şehirler oluşturdukları ilim halkaları ile öne çıktığını görmekteyiz.

Medine'de Fukaha-i Seb'a:

Sait b. Museyyeb, Urve b. Zübeyr, Kasım b. Muhammed, Harice b. Zeyd, Ebûbekir b. Abdurrahman b. Yesar, Abdullah b. Ubeydullah b. Utbe ve diğerleri.

Mekke de şu fakihler öne çıktı;

Ata b. Ebî Rebah, Tavus b. Keysan, Mücahit b. Cebr, Ubeyd b. Umeyr, Amr b. Dinar, İkrime ve diğerleri.

Basra'da ise

Hasan-ı Basrî, İmam Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd, Mesruk, Kadı Şüreyh, İbrahim en-Nehaî, Sait b. Cübeyr ve diğerleri.

Şam'da da ünlü fakihler ortaya çıktı.

Kebîse b. Züeyb, Mekhul, Ömer b. Aziz, Reca b. Hayve ve diğerleri.

Âlimlerin farklı coğrafyalara bu şekilde dağılımından ve başka etkenlerden dolayı sonraki süreçte İslam tarihinde iki önemli medrese ortaya çıktı bunlar: 1) Re'y Medresesi veya Irak Ekolü. 2) Hadis Medresesi veya Hicaz Ekolü.

Bu şekilde bir adlandırma bizi yanlış bir hükme götürmemelidir. Rey Okulu hiç nakle başvurmadiğı gibi Hadis Ekolü de hiç re'ye başvurmamıştır, demek doğru

olmaz. Doğru olan, hadis ekolu daha çok nakle; re'y ekolu ise daha çok re'ye başvurmuştur.

Bilindiği üzere, İmâm Câbir b. Zeyd (ra), Basra âlimlerindendi ve re'y ekolüne yakındı. Rey ekolüne nispet edilen İbn Mesut'un etrafında halelenen Kurra'dan istifade etmiştir. el-İmâm b. Abdullah şunu nakleder:“ Câbir genelde rey ile amel ederdi. Bir konuda nassı bulamadığında aslî meseleler üzerine kıyas yapardı.¹⁸ Böyle olmakla birlikte onu rey ya da hadis ekollerinden her hangi birisi ile sınırlamak doğru olmaz. Zira o, reye başvurmakla birlikte sünneti görmemezlikten gelmezdi. Hadise verdiği değerle ilgili çok sayıda delil vardır. İmâm Câbir'in (ra) sıkça Hicaz 'a gidip oranın âlimleriyle bilhassa İbn-i Abbas'la (ra) görüşmesi onun iki ekolü de bir arada topladığına delil sayılabilir. Siret kitapları Ebû Şa'sa İmâm Câbir b. Zeyd'in bir yılını Hz. Peygamber'in kabri başında geçirmeye tahsis ettiğini kaydetmiştir. Bu da Hz. Peygamber'e olan aşkından ve Peygamber'i ziyarete gelenlerden hadis öğrenmek veya onlara hadis öğretmek içindi.¹⁹

A. Câbir b. Zeyd'in *Divân* Adlı Eseri

Câbir b. Zeyd İslam'ın erken dönemlerinde ilk kitap telif edenlerden sayılabilir. Tarihî rivayetler, İmâm Câbir'e ait *Divân* isimli oldukça hacimli bir kitaba sahip olduğu noktasında birleşirler. Bu kitabın sayfaları arasında Câbir'in sahabey i kiramdan rivayet ettiği hadisi şeriflerin yanında fikhî görüşleri ve farklı dini meselelerde verdiği fetvaların da mevcut olduğu söylenmektedir. Câbir, ilminin büyük bir kısmını o *Divân*'da kaydetmiştir. Hatta *Divân*'ı hakkında oldukça dikkat çekici rivayetler vardır. Kaynaklar bize şöyle bir rivayeti nakleder: Divân on büyük cüzdü (ciltti). Dişi bir deve *Divân*'ı taşımaktan aciz kalırdı.²⁰

¹⁸ Alaüddin e-l Kâsanî, *Bedaiu-s Senay'i Fi Tertibi-ş Şera'i* "Mukaddime", s.76, Bekkûş, *Fıkhü'l- İmâm Câbir b. Zeyds*. 85

¹⁹ Bekkûş, *Fıkhü'l- İmâm Câbir b. Zeyds*.80

²⁰ Bekkûş, *Fıkhü'l- İmâm Câbir b. Zeyds*.53, Sâlimî, *el-Lem"atu'l-Mardiyye* s.148, Halifât, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziye* s.89; Muammer, Ali Yahya, *el-ibâdiyye fi Mevkibi't-Tarih*, s.116; Savaff *el-İmâm Câbir b. Zeyd el- Umanî ve Âsaruhi fi'd-Da've*, s.51

Câbir'in *Divân* olarak adlandırılan oldukça hacimli ve kıymetli kitabının İslamî, ilmî çalışmaların başlangıcında büyük bir etkisi olmuş olabilir. Câbir'in vefatından sonra *Divân*'ın bir nüshası öğrencisi Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temimî'nin ilim havzasında kalmıştır. Ebû Ubeyde döneminde el yazması olan *Divân* Mekke'de istinsah edilmiştir. Daha sonra Basra'daki İbâzîler'in eline geçmiştir.

Rivayet edilir ki Libya'nın Cebel-i Nefuse bölgesinin İbâzî âlimlerinden olan Neffas Ferec b. Nasr adındaki zat²¹ Câbir'e ait olan *Divân*'ın eksiksiz bir nüshasını Cebel-i Nefuse bölgesine getirmeyi başarır. Ne var ki Neffas Ferec b. Nasr'la Tahert'teki Rüstemî Devletinin İmamı ve Cebel-i Nefuse'deki valisinin arası açılınca el yazması *Divân* yok edilir. Bir daha ele geçirmek veya çoğaltma imkânı kalmaz.²²

Çağdaş İbâzî bilgin Ahmet b. Hamet **el-Halilî**, Câbir'in *Divân*'ı ile alakalı şunları söyler: "*Divân*'ın bir nüshası Tahert'teki **Masume Kütüphanesinde** bulunmaktaydı. Başka bir nüshası da Neffas Ferec b. Nasr'ın istinsah edip Mağrib ülkesine götürdüğü nüshadır. Fakat Neffas Ferec b. Nasr, bu nüshayı yere gömer. Bundan bir nüsha Abbasî halifesi Harun Reşit döneminde Irak kütüphanelerinin birisinde bulunur. Bu nüsha da Tatarların Bağdat'ı işgalinde yanar. Bize intikal eden Câbir'e ait bütün malumatlar *Divân* adlı eserinden bir cüzdür. Telif edilen *Divân*'ın nübüvvet asrına yakın olması, müellifinin ilmini doğrudan sahabeden alması, içerdiği ilim ve gösterdiği hidayet yolundan dolayı bu kitabın büyük bir kıymeti vardır. Ne hazindir ki Bağdat, Moğollar tarafından işgal edilince en büyük kütüphanesi ateşe verilir. Binlerce paha biçilemez eserler arasında Câbir'in *Divân*'ı da yanarak kül olur. Ve yine ne acıdır ki Libya'ya ulaşan nüsha da cehalet, haset, kıymet bilmezlik ve iç huzursuzluklar yüzünden büyük İslam mirası arasından kaybolur.²³

Müslüman Ümmet için ilmî, ahlakî ve dinî mirası kaybetmekten daha büyük bir felaket olamaz. İslam'ın ilk neslinin yükseldiği temeller üzerine, sonradan gelen nesiller ancak o temeller üzerinde istikamet bulabilirler. Bu ümmetin hazır olanları ancak ilklerinin ıslah olduğu şeyle salah bulurlar.²⁴ Bazı çağdaş âlimler şunu da

²¹ Bu zat İbâzîye'nin Neffasiye fırkasının kurucusudur.

²² Savafî **el-İmam Câbir b. Zeyd el-Umanî ve Âsaruhu fi'd-Da've**, s.51

²³ Bekkûş, **Fıkhü'l-İmâm Câbir b. Zeyds**. 53

²⁴ Muammer, Ali Yahya, **el-ibâdiyye fi Mevkibi't-Tarih** s.116-117

eklerler; Câbir'in Divân'ı hakkında aktarılan malumatlar doğru ise İbâziye hadis ilminin tedvinine önem veren ilk İslamî medresedir denilebilir.²⁵

B. EBÛ ŞA'SA CÂBİR B. ZEYD'İN HAYATI VE İBÂDİYYE İÇİNDEKİ YERİ

Fırkalar hakkında doğru bilgilere ulaşabilmek için kendi kaynaklarına müracaat etmek önemli bir metodolojik prensiptir. Çünkü fırkalar bir yönü ile politik yüzü olan dini - beşeri yapılardır. Her ne kadar günümüzde fırkaların çoğu kelami ekoller gibi görünüyorsa da aslında doğuşları itibarıyla ekser çoğunluğu siyasi arka plana sahiptir. İslam tarihinde teşekkül etmiş fırkaların ilki olan İbâziye fırkası da doğuşu itibarı ile politik bir geçmişe sahiptir. Başka bir ifade ile dönemin siyasi iktidarları ile hesaplaşan bir mezheptir. Bu durum ne ifade etmektedir? Tarihi kaynaklar çoğu defa iktidarların arzu ve isteklerine göre şekillendiğinden muhalif olan topluluklar olduğundan farklı ve olumsuz bir veçhe ile kaynaklara aktarılmışlardır. İbâdiyye fırkası da bu menfi ideolojik bakıştan nasibini alan fırkalardan birisidir. Sadece tek taraflı yazılan kaynaklarla yetinmek ya da onlara teslim olmak bizi hakikatten uzak tutacaktır. Yapılması gereken o mevzuda lehte ve aleyhte olan tüm kaynakları nesnel bir kritiğe tabi tutmak olmalıdır.

Türkiye'de İmam Câbir b. Zeyd'in fihhi hakkında yapılmış bir çalışma mevcut değildir. Bu durum Câbir b. Zeyd'in hayatının ve fikhinin Türk okurlara tanıtılmasını daha da önemli hale getirmektedir. İmam Câbir b. Zeyd (ra) hakkında ilk detaylı malumat "Günümüz Ummân İbâdiyyesi ve Görüşleri" isimli doktora tezimizde verilmiştir.²⁶ Akabinde danışmanlığını yaptığım Yüksek Lisans öğrencimiz Cevat Sülün tarafından hazırlanan "Câbir b. Zeyd ve İbâziye İçindeki Rolü" isimli yüksek

²⁵ Halifât, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziye*, s. 89; Savafi *el-İmam Câbir b. Zeyd el-Umanî ve Âsaruhu fi'd-Da've*, s. 25

²⁶ Bkz. Ateş, Orhan, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, Basılmamış doktora tezi; bkz. Ateş, Orhan, *el-İbâdiyye ve Masadirihâ*, Cezayir, 2014

lisans çalışmasında ele alınmıştır.²⁷ Bunun dışında Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisinde²⁸ muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.²⁹

Diğer Sünni ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de İbâdiyye'nin kurucu lideri olarak Abdullah b. İbâd bilinmektedir. İbâdiyye fırkasının kurucusu olarak Abdullah b. İbâd ele alındığından genelde Abdullah b. İbâd hakkında kısa bilgiler verilmek suretiyle kurucu meselesi geçiştirilmiş ve İmâm Câbir b. Zeyd gözden ırak tutulmuştur. Bu kaynakların ortak özelliği İbâdî kaynakları dikkate almamalarıdır. Kendi kaynakları dikkate alarak İbâdiyye fırkasını ele alan doktora çalışmamızdan sonra ülkemizde İbâdî kaynaklar önem kazanmaya başladı. Ayrıca 2016 yılında Saltanat-ı Oman Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı ile yaptığımız proje kapsamında Oman Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı, İSAM başta olmak üzere yirmi beşe yakın üniversiteye bir buçuk ton İbâdî kaynak bağışında bulunmuştur.³⁰ Bu kitaplar Türk araştırmacıların ve okurların ilgisini beklemektedir.

İmâm Câbir b. Zeyd, Muhakkime-i Ulâ hareketinin özünün korunmasında, bu güne kadar gelmesinde ve Havâric'e dönüşmemesinde önemli rol oynamıştır. İmâm Câbir b. Zeyd tabiundandır; Hz. Peygamber'in atmosferine çok yakın bir zaman diliminde yaşamıştır. İlimle bereketlenmiş bir evde ve âlim bir babanın terbiyesinde büyümüştür. Bedir ehlinde yetmiş sahabeyi görmüş ve onların ilminden istifade etmiştir. Onu ve İbâziye'yi anlamlı kılan sebeplerin başında problemlerin çözümünde ilmi ve hoşgörüyü esas alması ve şiddete başvurmamasıdır.

a. İmâm Câbir b. Zeyd'in Hayatı

Siyasi baskıya maruz kalan topluluklar varlıklarını korumak için doğal olarak kendilerini gizlemek zorunda kalmışlardır. Şiddete dönüşen siyasal baskılar,

²⁷ Sülün, Cevat, Câbir b. Zeyd ve İbâziye İçindeki Rolü / haz. Cevat Sülün.-- 2016. XIII, 111 y. Yüksek Lisans.-- Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Orhan Ateş)

²⁸ Çakan, İsmail Lütfü, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992, c. 6, s. 537-538

²⁹ Çalışmalarımı yürüttüğüm İslam Mezhepleri tarihi kürsüsü bell bir plan doğrultusunda mastır tezlerinde İbâdî şahsiyetleri, doktora tezlerinde ise İbâdî görüşleri ele alan tezler çalışmaktadır.

³⁰ Bu projede bizi destekleyen Eski Din ve Kültür İşleri Bakanı Salim'ye, Umman Baş Müftüsü Ahmet b. Hamet **el-Halilî'ye**, Yardımcısı **el-Harusî'ye**, Eski ilmi Danışma Yeni Din İşleri ve Kültür Bakanı **el Ma'mirî'ye**, Dış ilişkiler Müdür İsa b. **Zekvânî'ye** teşekkürü borç biliriz.

firkaların ve firkaların oluşumunda etkin rol alan kişilerin gerçek kimliğinin ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır. Gizliliğin oluşturduğu ikilem ile bazen birisi dışarıdan diğeri içeriden yapılan tarifle iki farklı kimlik ortaya çıkar. Muhakkime-i Ulâ'nın halefi olan İbâdiyye fırkası, Emevî ve Abbasî idaresini siyasî meşruiyetlerini halktan (şûrâ) almadıkları için gayr-ı meşru ilan etmiştir. Bu sebeple de sürekli baskıya maruz kalmışlardır. Sonuçta ağır baskılara maruz kalan İbâdîler faaliyetlerini gizlemişler ve Kitmân İmametini başlatmışlardır. Bu gizlilik firkanın kurucuları ve fikirleri hakkında yanlış ve eksik bilgilerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Ancak burada bir suçlu aranacaksa bu suçlu şiddetin mağduru İbâdiyye olmamalıdır. Emeviler döneminde muhaliflere uygulanan baskıdan İbâdiyye'nin fikri müessisi imam Câbir b. Zeyd de nasibini almıştır. İbâzî kaynaklar Kitmân İmametinin İbâzî hareketi ve üyelerini yöneten İmam Câbir b. Zeyd döneminde başladığını açık bir şekilde belirtirler. Aynı şekilde mezhebin kuruluşundan ve gelişiminden sorumlu olan İmam Câbir b. Zeyd, hayatta iken meydana gelen Ebu Bilal ve diğer ayaklanmaları da kendisi şekillendirdiği ifade edilir.³¹ Lefitski ise İbâzî müellifler tarafından verilen bilgilere muhalif olarak, Kitmân imametini Abdullah b. İbâz'ın başlattığını söyler.³²

İmam Câbir b. Zeyd'in (ra) uzun künyesi Ebû Şâ'sa Câbir b. Zeyd el-Ezdî³³ el-Cûfi³⁴ el-Basri el-Ummânî'dir. İmam Câbir, Ummân 'ın Yahmûd kabilesindedir. Tabiun devrinin de büyük imamlarından olan İmam Câbir b. Zeyd, büyük kızına nispetle Ebû Şâ'sa künyesi ile anılmıştır.³⁵ İmam Câbir'in kızının kabri Fark şehrinde. Fark Nezvâ şehrinin yakınında bulunan yemyeşil dağların eteğinde ziraata elverişli bir şehirdir.³⁶

Ummân'da ne kadar yaşadığı tam olarak belli olmamakla birlikte onun hayatında Ummân ve Basra önemli yer tutar.³⁷ İslamın ikinci halifesi olan Hz. Ömer döneminde³⁸ dünyaya gelen İmam Câbir b. Zeyd'in doğum yeri hakkında ileri sürülen

31 Eş-Şemmâhî, es Siyer, 77; İtfeyyîş, er-Risale, 43

32 Lefitski, İbâziye maddesi, İslam Ansiklopedisi 2/648

33 Dercîni, *Tabakât*, c. II, s 205

34 Savvâfi, Halim b. el-Ahmed, *el- İmam Câbir b. Zeyd ve Âsâruhu fi'd-Da've*, s. 30.

35 Bekkûş, *Fikhu'l- İmâm Câbir b. Zeyd* s. .22

36 Bekkûş, Yahya Muhammed, *Fikhu'l- İmâm Câbir b. Zeyds*. 14

37 Savvâfi, Halim b. el-Ahmed, *el- İmam Câbir b. Zeyd ve Âsâruhu fi'd-Da've*, s. 30.

38 Bekkûş, *Fikhu'l- İmâm Câbir b. Zeyds*.22

iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre ailesi onun doğumundan önce Basra'ya gelerek Ezdîler'in oturduğu mahalleye yerleşmiş ve İmâm Câbir b. Zeyd de burada dünyaya gelmiştir. Câbir b. Zeyd'in kızı Şa'sa'nın kabrinin Fark şehrinde oluşunu dikkate alan diğer araştırmacılar ise Ummân'a işaret ederek onun Uman'da doğduğunu daha sonra ailesi ile birlikte Basra'ya göç ettiğini ileri sürerler.³⁹⁴⁰

İmâm Câbir b. Zeyd hayatının büyük bir kısmını Basra'da geçirmekle beraber O aynı zamanda Omanî'dir. Ancak kaynaklarda İmâm Câbir b. Zeyd'in hayatının Umman ile ilgili kısmı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Câbir'in ailesi Mazin b. Gedube es-Semâîli'nin daveti ile Basra'ya gelmişlerdir.

İbâzî yazarlar, fırkanın perde gerisindeki gerçek liderinin ve fırkanın kurucusunun Câbir b. Zeyd (93/712) olduğunu söyleyerek, eserlerinde ona ayrı bir yer verirler. Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'in hayatı hakkında genel değerlendirmeler, menkıbevi bilgiler verilmekle beraber, doğumu, ölümü, İbâzîye'ye katılma tarihi gibi çok önem arz eden hususlarda kesin tarihler verilmemektedir.⁴¹ İbâzîler'in önemli tabakât yazarlarından Dercinî, Câbir b. Zeyd'i hicrî 50 ile 100 tarihleri arasında ikinci tabaka olarak ele alır. Bu bölümde Abdullah b. Vehb er-Rasîbî, Hurkûs b. Zuheyr den sonra üçüncü sırada Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'i anlatır.

Halîfât, *el-Usûlü't-Tarihîyye li'l-Fırkati'l-İbâdîyye* adlı eserinde, Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd (93/712) için uzun bir bölüm ayırarak şu bilgileri verir: Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'in doğum tarihi hakkında İbâzî kaynaklarda kesin bir tarih bulunmamakla beraber hicri 22 tarihleri arasında hasretmişlerdir.⁴² Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd hayatının çok erken bir döneminde ilim tahsili için, o günün İslâm dünyasının ilim merkezi olan Basra'ya gelmiştir. Câbir'in Basra'da çok sayıda Ezdî akrabası olduğundan, onların arasında kalmıştır.⁴³

Câbir b. Zeyd'in doğum tarihi hakkında farklı rivayetler vardır. Ancak kaynaklar h. 18 ile 22 arasında neredeyse ittifak halindedirler. Enes b. Malik'in vefat tarihini

³⁹ Karkış, Muhammed, *Umman vel-Hareketü-l-İbâdîyye*, Saltanatı Ummân, s. 139.

⁴⁰ A'veşt, *Dirâsât*, s. 16.

⁴¹ Sâlim, Abdulaziz, *Tarihu'l-Mağrib fi Asrı'l-İslâmî*, s. 44.

⁴² Savvâfi, Halim b. el-Ahmed, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve Âsâruhu fi'd-Da've*, s. 29.

⁴³ Namî, *Dirasat ani'l-İbâdîyye*, s. 78.

esas alan kaynaklar İmam Câbir'in vefat tarihini doksan üç⁴⁴ olarak belirlerken⁴⁵ Heysem hicri 104,⁴⁶ Şemmâhî ise hicri 96 yılına işaret eder.⁴⁷ Hadis ravileri birinci görüşü esas aldıkları için araştırmacılar da bu görüşü temel almışlardır.⁴⁸

Câbir'in Hasan Basri ile aynı zaman aralığında yaşadığı bilinmektedir.⁴⁹ İbâzî tabakat yazarı ed-Dercinî onun vefat tarihini belirlemede bize fayda sağlayacak bir anekdot aktarır. Câbir b. Zeyd ölüm döşeğinde Hasan el-Basrî ile görüşmeyi çok arzu eder. Devrin saygın âlimlerinden olan Hasan el-Basrî, h. 95'te ölen Haccac'tan gizlenmekteydi.⁵⁰ Buradan çıkan sonuç "İmam Câbir'in bu tarihten önce vefat etmiş olmasıdır."⁵¹

Câbir'e bu ismin verilmesi hakkındaki rivayet şöyledir, Hz. Ömer döneminde Ezdî bir topluluk İran'ın fethine katılır. Câbir'in ailesinden Câbir b. Hadid, İranlı komutan Şahrak'ı öldürür. Câbir'in babası uğur ve bereket getirsin diye Şahrak'ı öldüren Câbir'in ismini oğluna verir.

İmam Câbir b. Zeyd'in eğitiminin erken dönemi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Hayatının tamamının Oman ve Basra'da geçtiği dikkate alındığında ilk yıllarının Oman'da olgunluk döneminin ise devrin ilim şehri sayılan Basra'da geçtiği söylenebilir. Eğitiminin ilk yılları hakkında elimizde fazla malumat olmamakla birlikte, onun ilk eğitimini ailesinden alarak⁵² Kur'an'ı hıfzettiği⁵³ ve gençlik yıllarında Basra'ya göç etmiş olduğudur.⁵⁴⁵⁵ Rebi' b. Habîb'in Müsnedindeki ve Ebû Bekir el-Cassas'ın *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eserindeki rivayetleri dikkate alındığında⁵⁶

⁴⁴ A'veşt, *Dirâsât*, s. 16.

⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrût, 1377-1380/1957-1960. c. VII, s. 12; Rebi' b. Habîb, *el-Câmiu's-Sahîh*, (thk, Ebû Yusuf b. İbrahim el-Vercilânî), s. 193.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Mısır, trz, c. V, s. 306

⁴⁷ Şemmâhî, *Siyer*, c. I, s. 72.

⁴⁸ Bekkûş *Fıkhü'l-İmâm Câbir b. Zeyds*. 11.

⁴⁹ Şemmâhî, *Siyer*, c. I, ss. 67-76.

⁵⁰ İbn Kesîr, Ebû'l Fida İsmail b. Ömer el-Kureysî, (774/1372), *el Bidâye, ve n-Nihaye*, (trc. Mehmet Keskin), s. 159

⁵¹ Bekkuş, *Fıkhü'l-İmâm Câbir b. Zeyds*.11

⁵² Karkış, Muhammed, *Umman vel-Hareketü'l İbâdiyye*, Saltanat-ı Ummân 199, s.139

⁵³ Bekkûş, *Fıkhü'l-İmâm Câbir b. Zeyds*.12

⁵⁴ Savafî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umanî ve Âsaruhi fi'd-Da've*, Maskat, 1989. s. 32

⁵⁵ Bekkuş, *Fıkhü'l-İmâm Câbir b. Zeyd*, s. 22

⁵⁶ er-Razi, Ebubekir el-Cessas, *Ahkamu -l Kur'an*, 1335, c. II, s. .481.

Câbir b. Zeyd'in ilimle dolu bir evde doğduğu ve babasının sahabe olduğu anlaşılacaktır.⁵⁷

b. İmâm Câbir b. Zeyd'in Ahlakı

Hz Peygamber (as) bir hadis-i Şerifinde “ Ashabım gökteki yıldızlar gibidir, hangisine uyarmanız hidayete erersiniz,” buyurmuştur. İmâm Câbir b. Zeyd tabiundandır. Kaderin bir tecellisi olarak sahabe kervanını kaçırmıştır. Ancak Peygamberimizin “gökteki yıldızlar olarak tanıttığı ashabın” nurlu ışığından faydalanmış ve onların boyası ile boyanmıştır. Sünnetin ilk taşıyıcıları olan selefin güzel vasıflarına sahip olmuştur.

Câbir b. Zeyd iman eden ve bu imanı amellerinde zirveye taşıyan bir âlimdir. Dünyaya dünya kadar ahirete de ahiret kadar önem verirdi. Dünyayı ahiretin mezarı olarak gören dünyevi amellerle ahireti kazanmaya çalışmıştı. Müstağni bir şahsiyettir; elindeki ile yetinen İmâm Câbir b. Zeyd'in hayatından pırlanta örnekler verecek onun güzel ahlakına ışık tutmaya çalışacağız. Ebu Sufyân b. Habîb b. Rahil rivayet eder: Câbir b. Zeyd hac ibâdetine çok önem verirdi. Mümkün olduğunca her yıl hacca gitmeye özen gösterirdi. Gidemediği yılların birisinde çok sevdiği eşi Amine'yi gönderdi. Eşine yardımda bulunması için de birisini kiraladı. Dönüşünde kiraladığı şahsın görevini iyi yapıp yapmadığını sorduğunda eşi Amine güzel şeyler söylemedi. İmâm Câbir o şahsı evine davet etti. İkramda bulunduktan sonra pazara götürerek ona iki takım elbise ve hediyeler aldı ve ücretini ödedi. Eşi Amine şaşkınlık içerisinde “ben onun kötü yol arkadaşı olduğunu söyledim sen ise ona gördüğüm şeyleri yaptın” dedi. Bunun üzerine İmâm Câbir şu cevabı verdi: Yaptığının aynısını mı yapâlim? O zaman biz de onun gibi oluruz. Hayır, vallahi biz hayrına karşılık hayır, kötülüğüne karşıda ihsanla karşılık veririz.⁵⁸

Ebu Sufyân b. Habîb b. Rahil'in bir başka rivayetin şöyledir: İmâm Câbir sokakta ağlayan bir işçi görür ve neden ağladığını sorar: Yanımda patrona götürmek üzere iki sepet hurma vardı. Gençler emanet hurmaları benden aldılar. Şimdi ise patronumun bana inanmaması. ndan korkuyorum dedi. Bunun üzerine imam Câbir

⁵⁷ Bekkûş, *Fıkhul- İmâm Câbir b. Zeyd* s. 12

⁵⁸ Dercînî, *Tabakât*, s. 210-211; el-Harisî, *el-Ukudu'l-Fiddiyye fi Usuli'l-İbâziye*, s.96-97; Savafî, *el İmâm Câbir ve Âsaruhu fi'd-Da've*, s.45.

arkadaşlarından hurma sahibi olan birisine göndererek ona iki sepet hurma vermesini rica etti. Arkadaşı da İmâm Câbir'in isteği üzerine ona iki sepet hurma verdi.⁵⁹

Salih ed-Dihan, Câbiri şöyle tarif eder: Câbir üç şeyde pazarlık etmezdi: Hacc'a gitmek için binek kiralamada, azat etmek için köle satın almada ve kurban kesmek için kurbanlık almada. Câbir b. Zeyd kendisini Allah'a yaklaştıran hiçbir şeyde pazarlık etmezdi.⁶⁰

Züht ve takvasına delil olan bir rivayeti Malik b. Dinar ve Salih ed-Dihan ile birlikte rivayet eder: Câbir b. Zeyd bir vadiden geçer. Köpekleri def etmek için bir bahçe duvarından bir kamış sapını alır. Evine geldiğinde o kamış sapını camiye bırakır. Sonra ailesine der ki: Bu sapı muhafaza edin. Çünkü ben bu kamış sapını bir bahçe duvarından aldım. Dediler ki sübhanallah! Ya Eba Şa'sa bu sapın değeri ne tutar ki? Câbir der ki: Her geçen bir sap olsa bahçe duvarında sap kalmaz. Sabah olunca da o kamış sapını sahibine gönderir. Salih ed-Dihan şunu da ekler: Câbir b. Zeyd'in eline sahte bir dirhem veya sahte bir dinar geçtiğinde herhangi bir Müslüman onunla aldanmasın diye önce onları kırar sonra atardı.⁶¹

Eyüp es-Sahtıyanî'ye sorulmuş: Câbir'i gördün mü? Evet demiş. O zekiydi, zekiydi, zekiydi.⁶²

Haccac b. Ebî Uyeyne tarafından yapılan rivayette şu şekildedir: Câbir mescidimize gelirdi. Bir gün geldiğinde ayağında eskimiş bir ayakkabı vardı. Dedi ki: Ömrümün altmış senesi geçti. Ahiretim için yaptığım hayırlı ameller dışında, bu eskimiş ayakkabım, geçirdiğim bütün her şeyden bana daha çok sevimlidir.⁶³

İmâm Câbir'in öğrencisi Amr b. Dinar onun hakkında şu bilgileri verir: Ebû Şa'sa bana dedi ki " Ey Amr! Dünyaya dair bir merkepten başka mülküm yoktur." Câbir

⁵⁹ Dercînî, *Tabakât*, c. II, s 211; Savafî, *el İmâm Câbir ve Âsaruhu fi'd-Da've*, s.45

⁶⁰ İbn Kesîr, *el Bidâye, ve'n-Nihaye*, s 157; el İsfehanî, Hafız Ebû Naîm Ahmet b. Abdillâh, *Hilyetü'l Evliya ve Tabakatü'l Asfiya*, (Daru İhyaiTurasil Ârabi), 2001, c. V, s.85; İbn Kesîr *el Bidâye, ve n-Nihaye* s 157.

⁶¹ İbn Kesîr, *el Bidâye, ve n-Nihaye*, s 158.

⁶² Alusi, *Ruhul Meâni*, c. III, s.163.

⁶³ İbn Kesîr, *el Bidâye, ve n-Nihaye*, s 158; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. VII, s 128

(r.a) arkadaşlarına şöyle derdi: Benden daha fazla zengin olanınız yoktur. Benim dirhem ve dinarım yoktur ama borcum da yoktur.⁶⁴

Ebû Süfyan b. Habip er-Rahil rivayet eder: Bir gün insanlar zifiri karanlık, şiddetli rüzgar ve gök gürültüsüne maruz kalırlar. İnsanlar korku içinde camilere koşar. İmam Câbir bazı mescitleri ziyaret ettikten sonra bir mescitte karar kılar ve Yüce Allah'ı zikretmeye başlar. İnsanlar ise korku ve endişe içerisindeyler. Bu korkutucu manzara ortadan kalkınca insanlar gidip gelmeye ve birbirilerine bakmaya başlarlar. Câbir onlara şöyle der: Siz dünyadan ayrılacağınızdan ve ahirete gitmekten korkunuz. Onlar, evet dediler. Câbir: Korkmanız gereken büyük işten korktunuz. Sonra dedi ki şimdi nereye gidiyorsunuz. Dediler ki evimize gidiyoruz. Câbir de: Büyük bir şeyden korktunuz dünyaya koştunuz. Ve şu anda Allah dünyanızı size geri verdi. O zaman siz de amelin kabul olduğu anda salih amel yapın. Eğer korktuğunuz şey başınıza gelseydi ölümden sonra duanız Allah'a karşı size bir fayda vermeyecekti (ölmeden önce salih amel ve dua edin).⁶⁵

c. Câbir b. Zeyd'in İlmi Kişiliği

İbâdîye'ye önderlik yapan kimselerin mümeyyiz vasıfları araştırıldığında onların kendi dönemlerinin saygın âlimleri oldukları görülecektir. İlimde derinliğe, amelde ihlase ve ahlakta güzelliğe sahip olmayan bir kimsenin İbâdîye cemaatine imamlik yapabilmesi mümkün değildir. Müslümanların aydınlık semasında parılayan, dünyanın dört bir yanına İslam'ın nurunu saçan yıldızlar mesabesinde olan sahabenin ilminden ve takvasından doğrudan istifade eden tek mezhep kuşkusuz İbâdîye'dir. İstikamet üzere olan diğer fırkalar da kuşkusuz Kur'an ve sünnet'i temel almışlardır ancak onlar doğrudan sahabe kuşağına yetişememişlerdir. İbâdîye imamları ahabın rahle-i tedrisinde yetişmiştir. Onların ilmi, takvası ve güzel ahlakı araştırıldığında başta Hz. Peygamber olmak üzere ahabın önde gelenlerinin mühürleri görülecektir.

Siyasi tarih kitaplarına bakıldığında İbâdîyye fırkasının, istikamet üzere olan hiç bir fırkanın yaşamadığı baskı ve zulümlere maruz kaldığı görülecektir. Bu kadar

⁶⁴ Bekuş, *Fıkhu İmam Câbir b. Zeyd*, s.81

⁶⁵ Dercînî, *Tabakât*, c.II, s.206

baskı ve zulume ragmen bir topluluğun varlığını devam ettirmesi neredeyse imkansızdır. Fakat İbâdiyye imkansız başarımıştır. İbâdî topluluk bu başarısını, öncelikle Kur'an ve sünneti temel almasına ve sonra da ilimde kendisini ispat eden takva sahibi imamlarına borçludur.

Hakikat güneş gibi bu kadar parlak olmasına ragmen gözlerini güneşe kapayan muarızlar İbâdiyye'yi cahillerden müteşekkil bir topluluk olarak anlatmaktadırlar. Oysa göz kapamakla gece olmaz, gözünü kapayan kendi dünyasını gece yapar. İlimden mahrum topluluklar gıdasını alamayan ağaçlar gibidirler. Gün geçtikçe zayıflamaya sonra da yok olmaya mahkum olurlar. İmâm Câbir b. Zeyd bir topluluğun devamı için iki önemli noktaya işaret eder: bunlardan birincisi kuşaklar arasında çatışmanın olmaması, diğeri de ilim ehline ittiba etmektir.

Câbir İmâm Câbir b. Zeyd'in Resâil'inde yer alan on yedinci mektupta Abdulmelik b. Mühelleb'in "Cinsel ilişkiye girmeden ölüm döşeğindeki kocası tarafından boşanan kadının" durumuyla ilgili soruya cevap verdikten sonra şöyle der: Bil ki hiçbir topluluk sonradan gelenleri ilkleri ile nizaya (tartışmaya) girmediği sürece ve ilim ehli ilimlerine sınıksız sarıldıkları müddetçe helak olmamışlardır.⁶⁶

Câbir b. Zeyd birçok ilim dalında mutahassıstı. **İbn Abbas**'ın rey medresesi ile İbn-i Ömer'in hadis medresesinin arasını cem etmişti. Kadınlarla ilgili şer'i ve fikhî hükümleri Hz. Aişe annemizden almıştı. Bedir ehlinde yetmiş sahabeye yetmiş ve onlardan ilim almıştır.⁶⁷

İbni Hacer el-Askalânî onunla ilgili şu bilgileri verir. "İnsanlar onun yanına gelir belli konularda ondan şeri görüşlerini isterlerdi. Bu görüşlerin bir kısmı Basra'nın dışındaki arkadaşlarından gelmiş olan sorular şeklinde yazılmıştır. Ayrıca fetva alanında ilim bakımından insanların en alimi olduğu söylenmektedir. Talebelerinin birçoğu da onun şer'i görüşlerini yazmıştır. Ancak Câbir kendi görüşlerinin bu metot ile yazılmasına ve tedvin edilmesine rıza göstermemiştir. Talebelerinin böyle yaptığını duyunca bunu teyit etmemiştir. Şöyle bir not düşmüş ve demiştir ki "iz Allah'a döneceğiz, onlar benim görüşlerimi alıp yazıyorlar halbuki yarın benim

⁶⁶ İsfahanî, *Hilyetü'l Evliya ve Tabakatü'l Esfiya*, c. 3, s. 85

⁶⁷ Barûnî, *Muhtasâr Tarihu'l-İbâziye*, Tunus, 1938, 29; Krş. Bâbâ Ammî, *Mecmuatü mine'l-Bahisîn, Mu'cem A'lami'l- İbâziyyin*, II, 109-111.

görüşlerimi değiştirmem mümkündür." Ancak buna rağmen görüşlerinin büyük bir çoğunluğu talebeleri tarafından yazılmış ve sonraki nesillere aktarılmıştır. Câbir'in ilmi sonraki nesillere iki yoldan ulaşmıştır, birinci yol ki esas olan budur: Dımâm b. es-Saib, Ebu Ubeyde, Ebu Nuh Sâlih-ed-Dehhân gibi İbâzî talebeleri tarafından aktarılan bilgilerdir.

2- Amr b. Dinâr, Amr b. Harm Katâde b. Diâme es-Sudusî, Eyyub es-Sahtiyânî ve diğer İbâzî olmayan talebeleri tarafından tedvin edilen bilgilerdir.

Câbir'in Fetvaları Ve Rivayetleri İle İlgili Çalışmalar

1. Rivâyât-i Dumâm: Bu eseri Ebu Sufre Rebi'den o Dumâm'dan o da Câbir'den rivayet etmiştir.

2. Müsned Er Rebi' b. Habîb: Burada öncelikle hadisleri ele almıştır. Bu hadisleri Rebi' b. Habîb Ebu Ubeyde'den o, Dumâm dan o da Câbir' den rivayet etmiştir.

3. Cevabât-ı Câbir: İmam Câbir b. Zeyd'in bazı arkadaşlarına ve tabiiilerine göndermiş olduğu fetvaları içermektedir. Tüm bunlar İbâzî külliyyatındandır. Bunların dışında aşağıda başka eserlerde vardır:

a. Kitabu'n- Nikah: Bu eser Câbir'den nakledilen özellikle evlilikle ilgili hükümleri ele almaktadır. Bu kitabın kim tarafından rivayet edildiğini bilmiyoruz. Ancak bu kitabın Abdullah b Abdülaziz'in En Nikah Eş-Şigâr isimli kitabında zikr edilmesi bu kitabın bizzat Nikah Eş Şigâr'ın yazarı tarafından yazıldığına işaret etmektedir.

b. Kitabu salât: Bu eserde yer alan bilgileri Habîb b Ebî Habîb el Haramî Ömer b Harem'den o da Câbir den rivayet etmiştir.

c. Ömer b Dinâr ve Ömer b Harm dan rivayet edilmiş iki rivayet. Bu iki rivayet Kitabu Akvali Katâde nin beşinci ve altıncı kısımlarında geçmektedir. O iki rivayette özellikle evlilik, zekat, namaz ile ilgili hadisler ve fetvalar ele alınmıştır. Diğer yandan Katade vasıtası ile Câbir'den nakledilmiş hadisler ve fetvaları İhtiva etmektedir.

Câbir'e ait bu eserlerin önce Ebu Ubeyde' nin sonra Rebi' in sonra Ebu Süfyân

Mahbûb b er Rahili'n eline geçtiği ondan Mekke de çoğaltıldığı söylenmiştir.

d. Divân-ı Câbir: Bazı İbâzî yazarlar İmâm Câbir b. Zeyd in bizatihi kendisinin Dîvan olarak bilinen fetvalardan ve hadislerden müteşekkil büyük bir kitabı cem ettiğini söylemektedirler; Divan'ın bir nüshası Abbasî halifesi Harun Reşid'in kütüphanesinde idi.⁶⁸ 170/786-809. Yine aynı şekilde Cebel-i Nafusa da Neffas (Ferc) b Nasr olarak bilinen bir İbâzî alimin onu kopya edip onu Cebeli Nefusa'ya götürdüğü söylenmektedir.⁶⁸

d. İmâm Câbir b. Zeyd'in İlmi Şahsiyetinin Oluşumunda Etki Eden Faktörler

1. **Sahabe Hanesinde Doğması:** Hz. Peygamber'in ashabından olduğu söylenen bir hanede hayata gözlerini açması ve sahabe terbiyesinde büyümesi.⁶⁹
2. **Sahabeye Talebelik Yapması:** Hz. Aişe (r.anha) başta olmak üzere çok sayıda sahabeden ders alması. Câbir b. Zeyd, sahabeden ders almanın önemini şu sözleriyle açıklamaktadır: "Sahabeden bir hocası bulunmayan kişi din hususunda bir şey üzere değildir. Şüphesiz Allah, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Selam gibi ilimde kök salmış zatlarla bize lütufta bulundu. Onların eserlerini aldık, sözlerine uyduk, hayatlarını örnek alıp metotlarına göre hareket ettik. Resûlullah'a (s.a.v) ulaşan sağlam metinleri olmayan mezhebin hiçbir değeri yoktur ve aynı şekilde ilimde sağlam dayanağı olmayan medresenin de hiçbir değeri yoktur."⁷⁰
3. **İlim Şehri Basra'da İkamet Etmesi:** İmâm Câbir b. Zeyd'in ve çok sayıda bilginin yetişmesinde Basra önemli rol oynar.
 - a. Basra, İslam'dan önce önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Süryani medreseleri ile diğer kadim kültürlerin izlerini taşımaktaydı. Basra bu kadim birikimin üzerine kurulmuştur. İslam'ın gelmesi ile birlikte Müslümanlar bu kadim birikime tevhit mührü vurmuşlardır.
 - b. Basra, İslam tarihinde derin ihtilaflara ev sahipliği yapan bir şehirdir. Cemel savaşı ve sonrasında oluşan siyasi olaylarda Basra öne çıkar. Bu

⁶⁸ el-Caytâlî, *Şerhu'n-Nuniyye*, (Mahtuta), 1,47; Namî

⁶⁹ Bekkûş, *Fıkhu'l- İmâm Câbir b. Zeyds*. 12

⁷⁰ Ca'birî, *Ebü Hamza eş-Şarî*, s. 71

nedenle Basra sürekli Hakk'ı ve doğruyu arayan bir şehirdi. İnsanlar arasında dini ve siyasi tartışmalar canlı bir şekilde devam ediyordu. İşte Basra'nın bu dinamik yapısı orada düşüncenin gelişmesine yol açtı.

- c. Enes b. Malik (ra) ve Yemenli Ebu Musa el-Eş'ari gibi çok sayıda sahabeler Basra'yı mekân tutmuşlardı. Burada ilmi faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Basra şehri adeta bir medreseye dönmüştü. O zaman, Basra denilince ilim akla geliyordu. Bu nedenle Basra dışından birçok kimse Basra'ya göç etmiştir. Câbir b. Zeyd'in ailesi de Basra'da yanan ilim ateşine koşan kimselerdi.⁷¹

4. **İlme Önem Veren Bir Topluluğa Önderlik Yapması:** İlme önem veren bir topluluğa rehber olmak, cahil topluluğa lider olmak gibi değildir. Muhakkime topluluğunun çoğu Kurra'dan⁷² İbn Mes'ud'un talebelerindedir. O zaman Kur'an-ı Kerim'i ezberleyenlere hafız, ezber yanında içindeki diğer ilimleri de bilenlere Kurrâ adı veriliyordu.⁷³ Tahkim'e karşı çıkan Muhakkime karargâhı terk edince karargâh sessizliğe büründü. Hz. Ali karargâha gelip sessizliğin nedenini sorduğunda "Kurrâ ordugahı terk etti" demişlerdir.

Muhakkime'yi cehaletle suçlayanlar Küfe valisi Saîd b. el-As'ın Hz. Osman'a yazdığı mektubu temel alırlar. Vali mektubunda onların cahil bir topluluk olduğunu, bu nedenle onlara hakim olamadığını ileri sürer. "Eşter ve Kurra'dan olan arkadaşları yüzünden şehre hakim olamıyorum. Şüphesiz onlar cahil kimselerdir."⁷⁴ Oysa biz biliyoruz ki dünyada en kolay şey cahilleri idare etmektir.

⁷¹ Sâlimî, *Risale*, 10.

⁷² İbâzîler İslâm'ın ilk yıllarında Arapların genel olarak ümmî bir toplum olarak anıldıklarını ancak Kur'an'ın nâsihini, mensuhunu, müteşabihini ve diğer delâletlerini bilen topluluğa Kurrâ denildiğini iddia ederler. Bkz. Satıĝ, Burhân, *Mevkûfu'l-İbâziye min Ali ve'n-Nehrevân*. <http://www.shamela.ws> Bu bağlamda Kurrâ için "Kur'an'ı literal okuyan ancak iç derinliğini anlayamayan bir topluluk" şeklindeki tanımlamaları doğru bulmazlar. Bkz., Naif Mahmud Ma ruf, *el-Havâric fi l-Asri l-Emevî*, Beyrut, 1981, 26; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, terc., Ethem Ruhi Fiĝlalı, Ankara 1981, ss. 11, 13, 45, 51; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev., Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul 1983, 76; Ethem Ruhi Fiĝlalı, "Hariciliĝin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXII, 248; Mehmed Said Hatiboĝlu, *Hilafetin Kureysliliĝi İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Ankara 2005, 61

⁷³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, (Ed., S. F., Goitein), Jarusalem 1936, c. V, s. 36-37.

⁷⁴ Taberî, c. V, s. 88-90

Gerçek şu ki, Kurra, Irak'ın yönetilme biçimini adaletsiz buluyordu. Irak'ın hem siyasi hem de ekonomik açıdan Kureyş'in arka bahçesi gibi görülmesi ve Basra ve Kufe gibi şehirlerin fethinde önemli rol alan Kurra'nın topraklarından uzaklaştırılması adaletsizlikti.⁷⁵ Vali kendi adaletsizliğini örtmek için mektubunda Kurra'yı cehaletle suçlamaktadır. Bu hiç de inandırıcı değildir.

e. İmâm Câbir b. Zeyd'in İlimine Şahitlik Edenler

Dünya'daki hiçbir ışık kaynağı ilmin ışığı kadar parlak olamaz ve asırları kuşatamaz. Üstelik fiziksel ışık eşyanın sadece dışına nüfuz eder. Oysa ilim ışığı sadece eşyanın zahirine değil, ruhun en derin noktalarına kadar ulaşır ve oraları nurlandırır. Ayrıca ışıkla aydınlanmak ile bilgi ile aydınlanmanın keyfiyeti aynı değildir. İlim güneş; cehalet ise karanlıktır. Cahil güneşin en parlak ışıkları altında yine cahildir; âlim ise en zifiri karanlıkta bile âlimdir. Aradan on dört asır geçmesine rağmen Hz. Muhammed (as)'ın nurunun bize hayat vermesi vahiy çeşmesinden ruhlarımıza aktardığı ilim sayesinde.

Câbir b. Zeyd yaşadığı dönemin önemli bir âlimi olarak bir çok kimsenin dikkatini çekmiştir. Onun ilimdeki derinliği hakkında bir çok kimse tarihe not düşmüştür. Câbir b. Zeyd: Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir.⁷⁶ Yukarıda ifade edildiği gibi İmâm Câbir'e göre dinin anlaşılması ve yaşanması konusunda sahabe büyük bir öneme sahiptir. O bu görüşlerini şöyle ifade eder. "Sahabeden bir hocası bulunmayan kişi din hususunda bir şey üzere değildir. Şüphesiz Allah, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Selam gibi ilimde kök salmış zatlarla bize lütufta bulundu. Onların eserlerini aldık, sözlerine uyduk, hayatlarını örnek alıp metotlarına göre hareket ettik. Resûlullah'a (s.a.v) ulaşan sağlam metinleri olmayan mezhebin hiçbir değeri yoktur ve aynı şekilde ilimde sağlam dayanağı olmayan medresenin de hiçbir değeri yoktur."⁷⁷

⁷⁵ İbn Sad, c.V, s. 33-34.

⁷⁶ İbn Kesîr, *el Bidâye, ve n-Nihaye*, s. 159.

⁷⁷ Ca'birî, *Ebû Hamza eş-Şarî*, s. 71

1. Abdullah b. Abbas

İmam Câbir'in İslami ilimlere vukufiyetine işaret eder ve Câbir varken Basralılar'ın kendisine fetva sormalarını anlamsız bulduğunu söyler.⁷⁸ İbn Abbas onun hakkında şunları söylemiştir:

- Irak ehline hayret ederim. Yanlarında Câbir b. Zeyd bulunduğu halde nasıl oluyor da bize soru sorma ihtiyacını duyuyorlar. Eğer Irak ehli ona gitseler (sorsalar) onun ilmi onlara kâfi gelir.
- Câbir'e sorunuz. Eğer doğu ve batı ehli ona sorsalar onun ilmi onlara yeter.
- Câbir insanların en âlimidir ve Câbir âlimlerden birisidir.⁷⁹

2. Abdullah b. Ömer

Câbir, Hasan-ı Basrî'nin Basra'da bulunmadığı zamanlarda halka fetva verirdi. Bir hac mevsiminde tavaf sırasında ona rastlayan Abdullah b. Ömer, Basra fakihî olması sebebiyle kendisine nasihatte bulunmuş, Kur'an ve Sünnet'e dayanmayan bir fetva vermemesini söylemiş, aksi halde hem kendini hem de başkalarını helâk edeceğini söylemiştir.⁸⁰

3. Enes b. Malik

İmam Câbir b. Zeyd'in vefatı Enes b. Malike ulaştınca, Enes üzüntüsünü şöyle ifade etti:

- Bugün yeryüzünün en büyük âlimi öldü.⁸¹

4. Abdullah el-Ensari (ra)

Sahabenin büyüklerinden Abdullah el-Ensari (ra) Câbir'in ilmi konusunda Basralılar'ı uyarırdı. Yine Basralılar'ın sorularını cevapladıktan sonra şöyle der:

- Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd aranızda bulunuyorken nasıl oluyor da bize soru soruyorsunuz⁸²

⁷⁸ Dercîni, *Tabakât*, c. 2, s. 206.

⁷⁹ İbn-i Cevzi, *Sifat-s-Safve*, s. 814; Savafi, *el İmam Câbirve Âsaruhu fi'd-Da've*, s.34.

⁸⁰ İsfehanî, *Hilyetü-l Evliya ve Tabakatü-l Esfiya*, c. III, s. 85.

⁸¹ İbn Kesîr *el Bidâye, ve'n-Nihaye*, s. 157, 158; Dercîni, *Tabakât*. c. II, s.205.

⁸² Dercîni, *Tabakât*. c. II, s.205.

5. Amr b. Dinar

Basralı âlimlerden ve tabiinin hadis ravilerinden Amr b. Dinar'ın şu sözü Câbir'in içtihat ve fetvada ki seçkin yerine işaret etmektedir:

- Fetva konusunda Câbir den daha âlim olanını görmedim."⁸³

Ömer b. Abdulaziz döneminde Basra kadısı olan İyâs b. Muaviye şöyle derdi; "Ben Basra ehline ve fetva verenine yetiştim, O'da Câbir b. Zeyd'ti." Hasan-ı Basrî de imam Câbir'i aynı şekilde överek şöyle der: "O fakih bir âlimdir".⁸⁴

6. Hz. Aişe (r.anha) Annemiz

İmam Câbir çok defa Hz. Aişe (a.anha) annemizi ziyarete gider ve ondan Hz. Peygamber (as) sünnetini sorardı. Hatta çok özel konuları bile öğrenmek isterdi. Hz. Aişe gösterdiği hürmetle onu soru sormada cesaretlendirirdi. Câbir bazen de onunla tartışmaya girerdi. Cemel savaşında hatalı olduğunu ve bu hatasından dolayı tövbe etmesi gerektiğini söylemiştir.⁸⁵

Ebû Süfyan Mahbup b. Rahil'in rivayetine göre, bir gün Câbir, Hz. Aişe'ye gider. Hz. Peygamberin ciması ile ilgili sorular yöneltir. Edebinden dolayı alnından terler süzülür. Hz. Aişe (a.anha) ona "sor ey oğulcuğum" dedi. Sonra Hz Aişe ona sen kimlendensin dedi. Câbir ona "doğunun Ummân denilen bir beldenin ehlindeyim" dedi.⁸⁶ Bazı rivayetlerde perde gerisinden sorularını yönelttiği belirtilir.⁸⁷

7. Muhammed b. Mahbup

Muhammed b. Mahbûb hicri üçüncü asırda yaşamıştır. Uman'ın önemli âlimleri arasında yer alır. Câbir b. Zeyd hakkında şöyle demiştir.

- Câbir Hasan-ı Basrî'den daha âlimdi ancak Câbir bir kavmin, Hasan-ı Basrî ise genelin imamıydı.⁸⁸

⁸³ İbn Kesîr, *el Bidâye, ve n-Nihayes* s. 159.

⁸⁴ Dercînî, *Tabakât*. c. II, s.205; İbn Kesîr *el Bidâye, ve n-Nihaye*, s. 157.

⁸⁵ Dercînî, *Tabakât*. c. II, s. 206

⁸⁶ Salimî, Nureddin, Ebû Muhammed Abdullah b. Hamid, *Tuhfetü'l-A'yân bi Sireti Ehli Umân*, c. II, ta'lik: Ebû İshâk, Kâhire, 1380/1961, s.10.

⁸⁷ Bekkûş, *Fıkhü'l- İmâm Câbir b. Zeyd*, s. 81

⁸⁸ "Harisî, *el-Ukûdü'l-Fiddiyye fi Usulü'l-İbâziye*, s.40

8. Rebî' b. Habip

İbâdiyye'nin önemli imamlarından ve Müsned sahibi Rebî' b. Habip şunları söyler:

- İnsanların karşılaştıkları sorunlar hakkında Câbir'e geldim. Konuştuğum kişiler arasında ondan daha akıllı ne bir âlim ne bir fakih ve nede bir emir gördüm.⁸⁹

9. Ebu'l-Hattab Katade b. Daime b. Katade es-Sedusî el-Basrî

Câbir b. Zeyd defnedilince Ebu'l-Hattab Katade şöyle dedi:

- Bugün yeryüzünün ilmi toprağa gömüldü.⁹⁰

Yöneticiler onun ilimdeki derinliğini bildikleri için zindana atıldığında bile ondan fetve sorma ihtiyacı duyarlardı. Katade'nin bu konuda şöyle bir rivayeti vardır, Yöneticiler zindandaki Câbire haber göndererek hunsu (çift cinsiyetli olan) ne şekilde mirasçı olacağını sordular. (Erkek mirasımı alacak, kadın mirasımı) Câbir,

- Hem beni zindana atıyorsunuz hem de benden fetva istiyorsunuz." dedi. Sonra şöyle dedi; "Hünsa'nın hangi organıyla bevl yaptığına bakın. Hangisiyle bevl yaparsa o şekilde mirasçı olur.⁹¹

Ebû Süfyan şöyle bir rivayette bulunur. Câbir vefat edince gözleri görmez olan Ketade gelerek

- Beni Câbir'in kabrine yaklaştırdın dedi. Onu Câbir'in kabrine yaklaştırdılar. Elini kabrin üzerine koydu ve şöyle dedi; bugün Arab'ın âlimi öldü.⁹²

10. Hasan Basri

Ebû Süfyan'ın bir rivayetine göre Câbir ölüm döşeğine girince Câbir'in yanına Sabit el-Benanî gelir ve bir isteğinin olup olmadığını sorar: Ya Eba Şa'sa bir arzun var mı? Câbir ona şöyle cevap verir;

- Benim arzum ölmeden önce Hasan-ı Basrî'yi görmektir.

⁸⁹ Bekkûş, , *Fıkhü'l- İmâm Câbir b. Zeyd*, s.24

⁹⁰ İbn Kesîr, *el Bidâye, ve n-Nihaye*, s. 157.

⁹¹ İbn'i Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. I, s. 7.

⁹² Harisî, *el-Ukûdü'l-Fiddiyye fi Usulü'l-İbâziye*, s.100; Savafî, *el İmâm Câbirve Âsaruhu fi'd-Da've*, s.49; Muammer, Ali Yahya, *el-ibâdiyye fi Mevkibi't-Tarih*, s.112; Karkış, *Umman vel-Hareketü'l-İbâdiyyes*.130; Bekkûş, , *Fıkhü'l- İmâm Câbir b. Zeyd*, s.46

Sabit Hasan'ın yanına gider. Câbir'in sözlerini Hasan'a iletir. Hasan-ı Basrî o zamanlar Basra valisi olan Haccac b. Yusuf es-Sekaffî'den gizlenmekteydi. Hasan-ı Basrî, - Câbir'e nasıl gidebiliriz diye sorar? Sabit, - Sana taylasanımı (abamı) vereyim, onu giyersin sonra katırına binesin. Ben de senin arkana binerim. Umarım bu şekilde bir tehlikeye maruz kalmayız. Hasan da öyle yaparak Ebû Şa'sa'nın yanına geldi. Hasan, Câbir in üzerine kapanarak şöyle der;

- Ya Eba Şa'sa "la ilahe illallah" de dedi. Câbir göz kapaklarını kaldırarak,
- Sabah ve akşam cehennem ateşine atılmaktan Allaha sığınırım. Hasan:
- Ya Eba Şa'sa "la ilahe illallah" de, dedi.

Câbir tekrar:

- Sabah ve akşam cehennem ateşine atılmaktan Allah'a sığınırım dedi.

Câbir, Hasana dedi ki:

- Ya Eba Sait (Hasan) "Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini yahut Rabbinin bazı alametlerinin gelmesini mi bekliyorlar. Rabbinin bazı alametleri geldiği gün önceden inanmamış ya da imanından bir hayır kazanamamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz. De ki bekleyin şüphesiz bizde beklemekteyiz."⁹³

Hasan

- Vallahi bu fakih bir âlimdir.

Câbir,

- Ey Eba Sait ölüm döşeğinde ki mümin hakkında Hz. Peygamberden rivayet edebileceğin bir hadisi naklet.

Hasan

- Resulullah (s.a.v) şöyle demiştir; "Mümin ölüm döşeğine girince ciğerinin üzerinde bir serinlik hisseder."

Câbir,

⁹³ Enam, 158

- Allahu ekber Allah'a ant olsun ki ciğerimin üzerinde bir serinlik hissediyorum dedi. Ta ki ruhunu Halıkına teslim edinceye kadar.

f. Câbir b. Zeyd'in Mezhebi Kişiliği

İbâdiyye Muhakkime'yi selefi olarak kabul eder. Muhakkime ilk defa Sıffîn savaşında Hz. Ali'nin tahkim kararına karşı çıkan bir grup olarak hicri otuz yedi yılında ortaya çıktı. İmâm Câbir b. Zeyd'e gelinceye kadar fırkaya Rasibi, Abdullah b. İbâd ve Ebu Bilal gibi şahsiyetler siyasi liderlik yaptılar. Şemmâhî'ye göre, Abdullah b. İbâz, Câbir'e danışmadan hiçbir iş yapmazdı. İşlerinde Câbir b. Zeyd'in re'yi ne yönde ise ona göre hareket ederdi.⁹⁴ Bu görüş onuncu asırda yaşayan İbâzî müellif Şemmâhî (928/1522) ile on ikinci asırda yaşayan Râkîşî tarafından savunulur

Râkîşî ise kökleri daha erken döneme uzanan bir reislik iddiasını ileri sürer. Ona göre Câbir b. Zeyd, Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye et-Temîmi hayatta iken İbâdiyye'nin imamıydı. Ebû Bilâl dâhil olmak üzere fırkanın önde gelen tüm liderleri ona danışmadan asla huruç etmezlerdi.⁹⁵ Ümeyyeoğulları tarafından öldürülme korkusuyla ve fırkanın ortadan kalkması endişesiyle Câbir b. Zeyd'in imameti gizli tutulmuştur. Câbir b. Zeyd gizli bir şekilde fırkanın gelişmesi için çalışırken, fırkayı açıktan savunan kişi Abdullah b. İbâz 'dır. Bu görüş Câbir b. Zeyd'in Rasibî'den (38/658) sonra fırkanın liderliğini üstlendiği anlamına gelir. Hâlbuki Câbir yaşından dolayı Rasibî den hemen sonra böyle bir görevi üstlenecek durumda değildir. En azından Nehrevân savaşına katıldığına dair İbâzî kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir.⁹⁶

Bir kısım Sünnî yazarlar ise İbâzî iddiaların aksine, Câbir'in kendisini İbâzî olarak gören yaklaşımları reddettiğini ileri sürerler.⁹⁷ Bu iddianın altında yatan ana düşünce Sünnîler'in onu bir muhaddis olarak görmeleridir. Watt ise muhtemelen onun yakın olmakla beraber tam bir İbâzî olmadığını ancak İbâzîler'in onun görüşlerine sığınarak Sünnîler'in gözünde bir saygınlık kazanmak için kendilerini

⁹⁴ Şemmâhî, *Siyer*, I, 67; Ettafeyyiş, *Lisânü'l-Mizan*, c. III, s. 348

⁹⁵ el- Harisîyye, *el-İmâm Câbir b. Zeyd*, 187. Müellif Ebû Bilâl'in huruc etmeden önce Câbir b. Zeyd ile istişare yaptığını Câbir'in onu kendi re'ğine bıraktığını yazar. el- Harisî, agm., s. 187,188

⁹⁶ Halîfât, *Usûlu't-Tarihîyye*, s. 20.

⁹⁷ Suyutî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, c. I, s. 72.

ona nispet etmiş olabilirler, der.⁹⁸ Watt tarafından ileri sürülen bu düşünce bize pek makul gelmemektedir. Çünkü böyle bir düşünceyle hareket eden kimseler kendilerini herkes tarafından çok iyi bilinmeyen Câbir b. Zeyd'e isnat etmek yerine daha saygın ve bilinen birini tercih etmeleri daha makul olurdu.

Câbir b. Zeyd'in İbâdiyye ile alakasını en geriye doğru götüren yazarlardan birisi de Halîfât 'tır. Ona göre Câbir, hicri birinci asrın ikinci yarısının hemen başında ve Ebû Bilâl'in 61/ 680'deki vefatından önce İbâdiyye'nin öne çıkan en bariz mütefekkiriydi. O, bu ifadeleri ile İbâdiyye fırkasının kurumsallaşması anlamında teşekkülünü de oldukça gerilere götürür. Abdullah b. İbâz 'ın daha ön plânda olmasına ve Câbir'in Kâbe savunması gibi İbâzîler'in dinî-siyasî tarihleri açısından çok önemli olan olaylara katılmayışına gerekçe olarak, Benî Ümeyye'nin baskılarına karşı fırkanın Câbir'in imametini gizlediğini söyler; Abdümelik b. Mervân (65-86/683-685) ile cedelleşme işini fırkanın görüşlerini dışarıda yaymakla görevli ve kabilesi tarafından korunan Abdullah b. İbâz yapıyordu. İvaz, er-Rakişi'ye⁹⁹ ve Şemmâhî'ye¹⁰⁰ dayanarak, Ebû Bilâl ve onun dışındaki Kaade imamları dinlerinde imamları olan Câbir'le istişare etmeden asla *hurûc* etmezlerdi, der.¹⁰¹

Rakişî, Câbir b. Zeyd'in Rasibî (38/658) ile yol arkadaşlığını ispat etmek için bir kısım deliller de öne sürerek, Câbir ile Ebû Bilâl arasında sıkı bir ilişkinin varlığından söz eder. Halîfât , Ebû Süfyan, Mahbûb b. er-Rahîl'e (226/840-841) dayanarak şunları söyler; Nehrevân savaşından sonra Kaade'nin ikinci imamı Ebû Bilâl ve Câbir b. Zeyd birlikte Mekke'ye giderek Hz. Aişe (58/677-678) ve **İbn Abbas**'la görüşmüşler ve Cemel savaşı (36/656) sebebiyle Hz. Aişe'yi ayıplayıp, tövbe etmesini tavsiye etmişlerdir.¹⁰²

⁹⁸ Watt, *age*, s. 33.

⁹⁹ Rakişî, *Misbâhu'z-Zalâm*, 20.

¹⁰⁰ Şemmâhî, *es-Siyer*, I, 73.

¹⁰¹ Rakişî, *age*, 45.

¹⁰² Halîfât, *Usûlu't-Tarihiyye*, 20; Bir başka İbâzî müellif el-Harisiyye İbâzî liderlerden Mahbûb b. Rahîl'in Cemel savaşı hakkındaki kanaatini anlatırken bu yolculuğa işaret ederek şunları söyler: İmam Câbir b. Zeyd ve Ebû Bilâl Mirdâs mü'minlerin annesi Aişe (r.anha) ile Cemel savaşına katılması sebebiyle münakaşa ettiler. Ali b. Ebî Talib'in şer'î imam olması hasebiyle ona karşı ayaklanmayı yanlış bulduklarını söyleyerek tövbe etmesini teklif ederler. Hz. Aişe'de tövbe eder. el-Harisiyye, *el-İmam Câbir b. Zeyd*, s. 184.

Halîfât, Ebu Ammâr el-Kindî'ye (557/1161) dayanarak Ebû Bilâl'in Câbir'in ilmini ve zekasını idrak ettiğini hatta bazı geceler Ebû Bilâl'in takatsız kalıncaya kadar ağladığını, sonrasında arkadaşlarının teşviki ile Câbir b. Zeyd'e giderek onunla sabah namazını kılarak rahatladığını söyler.¹⁰³

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, her ne kadar tarihçiler bizatihi zikretmeseler de Câbir'in Kaade ile alakası Ubeydullah b. Ziyâd dönemine rastlar. Câbir'in yıldızı, bu hareketin (Kaade'nin) semasında Ebû Bilâl'in ölüm tarihi olan 61/680 den sonra parlamıştır. İlk merhaleden beri Câbir fırka'nın teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Fıkıh, hadis ve tefsir alanındaki derin ilmi sebebiyle Ebû Bilâl onu takdir etti. Ona danışmadan hiçbir iş yapmadı.¹⁰⁴

Câbir fırkanın yapılanmasında ve gelişiminde etkili oldu. Onun fırka üzerinde ki etkilerini Halîfat şu şekilde özetler:

Kaade fırkasından sağ kalanların İslâm toplumundan ayrılmak gibi bir talebi olmadı. İbn Ezrâk'ın yaptığı gibi insanları hurûca ve hicrete çağırmadılar. İlim tahsili ile meşgul olup zeki talebeler bularak onları kendi görüşleri istikametinde yetiştirdiler. Gizliliğe büyük önem verdiler. Fırkadan ayrılanlar fırkanın aleyhinde olmadıkça ve sırları ifşa etmedikçe Kaade onlardan beri oluyordu. Ezârika ve diğer Hâricî fırkalar müntesiplerine takiiye'yi yasaklarken Kaade fırkası çok erken sayılabilecek bir dönemde takiiye içerisinde işlerini yürüttü. Valilerle sürtüşmeye girmeme hususunda özel gayret gösterildi. İbn Ziyâd'tan beri valiler eliyle bazı taraftarlarına büyük baskılar yapılmasına rağmen Irak'da Ziyâd'dan öncesine kadar idareye karşı çıkma konusunda insanları teşvik etmedi. Hatta idarecilerle olan bu iyi ilişkileri sebebiyle Haccâc (81-82/701-702) onu kaza işlerinde görevlendirmek istedi. Câbir ise acziyetini ifade etmek için "Ben bir kadınla hizmetlisi arasında var olan şerri düzeltmedim" dedi. Bu cümlelerden kastının, bir fırkayı idare edecek kudretin kendisinde olmadığına valiyi inandırmaktır. İmam Câbir sayesinde Ezd kabilesi kadınlı ve erkekli çoğunlukla bu fırkayı benimsedi. Mühelleb ailesinin ileri gelenlerinden birçok kimse Kaade'nin propagandacısı oldu.¹⁰⁵

¹⁰³ Halîfât, *Usûlu't-Tarihîyye*, s. 21.

¹⁰⁴ Rakîşî, *Misbâhu'z-Zalâm*, s. 45.

¹⁰⁵ Halîfât, *Usûlu't-Tarihîyye*, s. 25.

Muammer'e göre, Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'in Cemâat-ı Müslimîn ya da Ehl-i Da've olarak bilinen Kaade'ye imamlığı, Ebû Bilâl'in ölümünden sonra ve hicri 78 (/697–698)'de Sufriyye, Ezârika ayrışmasından sonra ya da Haccâc'ın Câbir'i Uman'a sürgün göndermesinden sonra söz konusu olabilir. Görüldüğü üzere Muammer, Câbir'in imametine karşı çıkmaz. O da Halîfât gibi Câbir'in Kaade için imametini kabul eder. Ne var ki iki yazar tarih konusunda anlaşmazlığa düşer. Halîfât Câbir'in imametini Ebû Bilâl'in ölümünden önceki bir tarihe götürürken, Muammer bunu kabul etmez. Onun imametinin Ebû Bilâl'in ölümünden sonraki bir tarihte olduğunu söyleyerek iki ihtimal ileri sürer: Bunun ya (78/699–700) de Basra'da gerçekleşen Ezârika, Sufriyye ayrışmasından sonra, ya da Uman sürgününden sonra mümkün olduğunu ifade eder. Bu tarihten önce Haccâc (81/701) ile Câbir arasında ilişkilerin iyi olduğunu belirtir. Bilindiği gibi Nehrevân savaşından sonra Muhakkime iki önemli ayrışma yaşamıştır. Bunlardan ilki (64/683–684) te Ezârika, Necdiye ve Beyhesiyye ile ılımlı Muhakkime şeklinde olmuştur. İlimli Muhakkime tekrar (78/699–700)'de Sufriyye ve İbâdiyye olarak ikiye bölünmüştür. Sufriyye, İbâzî yazarlara göre şiddeti benimseyen diğer üç fırkaya katılmıştır. Muammer, Câbir'in imametini bu ikinci bölünmeden sonra mümkün görür.

Muammer, İvaz Halîfât 'ın görüşlerine katılmaz ve bir dizi eleştiri yöneltir. Muammer'in bu konudaki görüşlerini ve tenkitlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

İvaz, Câbir'in Basra mescidinde Ubeydullah b. Ziyâd'ın arkasında namaz kılmasını delil olarak gösterir. Hâlbuki bu iki açıdan sahih değildir. İvaz bu haberi "*Ukudu'l-Fiddiye*" adlı kitaptan nakleder. Oysa bu kitap verdiği bilginin kaynağını göstermez. Câbir'in Ziyâd'ın arkasında namaz kıldığı sözü İbâdiyye için bir kitabdır. O, *Ukudu'l-Fiddiye* sahibinin söylediği gibi Haccâc'ın arkasında namaz kılmıştır.¹⁰⁶ Onun, Haccâc'ın (81/701) arkasında namaz kılması tevatür derecesindedir. Bu durum, hicri

¹⁰⁶ Harisî, *Ukudu'l-Fiddiyye*, s. 97.

IV. asırda yaşayan *Beyanü'ş-Şer'* ve *Musannaf*'ın¹⁰⁷ sahibi el-Kindî¹⁰⁸ (557/1161) tarafından¹⁰⁹ ve *Misbahu'z-Zalam*'da¹¹⁰ ifade edilmiştir.

Câbir b. Zeyd'in, Ebû Bilâl'in sağlığında Kaade için imam olduğu iddiası da hiç bir delile dayanmaz. Doğru olan Ebû Bilâl'in h. 61 de vefat edinceye kadar imamettir.

İvaz Halîfât bu iddiasını Câbir'in, Ebû Bilâl dönemine yetişmesine dayandırır. Hâlbuki bu durum şüphelidir. Çünkü onun Ebû Bilâl döneminde yaşadığı *Ukudu'l-Fiddiye* ve *Beyanü'ş-Şer'* dışında hiçbir kaynakta yer almaz.¹¹¹ Ancak İvaz'ın da söylediği gibi Kaade'nin Nehrevân'dan sonra Basra da gerçek imamı, Ebû Bilâl'dir.¹¹²

İvaz'ın kendisine dayandırdığı er-Rakişi'nin, "Ebû Bilâl ve onun dışındaki Kaade imamları dinlerinde imamları olan Câbir'le istişare etmeden asla *hurûc* etmezlerdi,"¹¹³ şeklindeki sözleri de kabul edilemez. Rakişi 14. asırda yaşayan muahhar bir yazardır. Ayrıca o bu haberi kimden aldığını da belirtmez. "Bellagana" "bize ulaştı" sözüyle yetinir. İvaz bu kaynağa dayanarak Kaade'nin Câbir'i imam kabul ettiklerini söyler.¹¹⁴

Hicrî (63/694) yılında Ümeyye'ye karşı, Abdullah b. Zübeyr'e yardım etmek için Kâbe'ye giden Muhakkime şeyhleri arasında Câbir'i göremiyoruz. Nâfi b. Ezrâk, Abdullah b. İbâz, Necdî b. Amir (69/688) hepsi var, Câbir yok.¹¹⁵ Hâlbuki Câbir hac ve umreye çok düşkün birisiydi.¹¹⁶ Câbir'in Hicaz savunmasına katılmayışı onun imam olmayışına delil olmaz, çünkü o Ümeyye'nin baskısına karşı kendisini gizliyordu. Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) ile cedelleşme işini Abdullah b.

¹⁰⁷ Kindî, Ebû Abdullah, *el-Musannaf*, Maskat, 1981, c. V, s. 185,

¹⁰⁸ Vehîbî, Salt b. Hamîs el- Harûsî 'ye dayanarak Ebû'l Müessir'in h. III/IX asırda yaşadığını beyan eder. Ebû'l-Müessir'in *Sîre'si es-Siyer ve'l-Cevâbât* isimli kitabın içerisinde basılmıştır. Krş., Vehîbî, *el-Fikrû'l-Akadî*, s. 255.

¹⁰⁹ Kindî, *Beyânü'ş-Şer'*, XII, 368, (Vezaretü't- Turas), Maskat, 1984.

¹¹⁰ Rakîşî, *Misbâh*, s. 368.

¹¹¹ İvaz, *Ukûdu'l - Fiddiyye*, s. 92.

¹¹² İvaz, *Neşetül-Hareketil İbâziye*, s. 91.

¹¹³ Rakîşî, *Misbâhu'z-Zalâm*, s. 45.

¹¹⁴ İvaz, *Neş'etü'l-Hareketi'l- İbâziye*, s. 91.

¹¹⁵ Müberred, *Kamil*, c. II, s. 202,203; Harisî, *Ukûd*, s. 122.

¹¹⁶ Dercinî, *Tabâkât*, II, 208; Harisî, *Ukûd*, s. 99.

İbâz yapıyordu. "Onu kabilesi koruyordu" denilirse bu da doğru olmaz. Çünkü Câbir'in kabilesi Ezd,¹¹⁷ Basra da İbâz 'ın kabilesi Temîm'den daha güçlü idi.¹¹⁸

Ebû Bilâl'in Muhakkime içerisinde ılımlı bir siyaset takip etmesi bu fırkayı devletle karşı karşıya getirmekten kurtarmadı. Çünkü Basra'da tam bir başıbozukluk yaşanıyor. Ne devletin valileri duruma hâkimdi ne de Muhakkime'nin kendi içerisinde kontrolü mümkün olmuştu. Ayrıca Muhakkime mücadele yöntemi hakkında kafa karışıklığını da tamamıyla giderememişti. Ebû Bilâl, isti'raz'a ve kadınların çarpışmalarına karşı çıkarken,¹¹⁹ bazıları da intikam duygularını tatmin edemedikleri için yeri geldikçe öfkelerini dışa vuruyorlardı. Mesela Ebû Bilâl'in kardeşi Urve b. Udeyye, bir panayır esnasında Ubeydullah'a sözlü sataşmada bulunarak Şuâra süresinin 128. ve 130. ayetlerini okudu: "Siz her tepeye bir işaret bina eder eğlenir misiniz? Dünyada ebedi kalacakmışsınız gibi bir takım saraylar ve havuzlar da ediniyorsunuz. Hem yakaladığımız zaman acımasızca, zorbaca yakalyorsunuz."¹²⁰ Urve'nin bu sözlerini bir ihtilalin ayak izleri gibi algılayan Ubeydullah, Urve'yi öldürmek istedi. Küfe'ye kaçan Urve ve kız kardeşini yakalatıp Basra'ya getirterek idam ettirdi. Urve'nin son sözleri "Siz benim dünyamı kararttınız ben de sizin ahiretinizi" oldu.¹²¹ Urve'nin "Siz her tepeye bir işaret bina eder eğlenir misiniz?" şeklinde başlayan sözleri İbâzî inancının ön gördüğü takva anlayışının bir sonucu mudur yoksa İslâm'ın ön gördüğü sosyal adaletin yok oluşuna karşı tabanda oluşan bir tepki midir? Tartışmaya açık bir husustur.

İbâzî yazarlardan Siyabî, Abdullah b. Abbas, Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'den (145/762) oluşan üçlü bir tasnif yapar.¹²² Siyabî'nin son tahlilde varmak istediği nokta şudur: İbâdiyye'nin teşekkülünde ilk sıra Abdullah b. Abbas'a aittir. İkinci sırada Câbir b. Zeyd, üçüncü sırada Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme yer alır. Bu, eserlerinde İbâdiyye'nin bir Hâricî fırka olmadığını şiddetle savunan fırkayı elden geldiğince Havârîc' ten uzaklaştırma ve mümkün olduğunca Ehl-i

¹¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Algül, Hüseyin, "Ezd", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 45-46.

¹¹⁸ Utubî, *el-Ensâb*, c. II, s. 136; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Ayan*, (thk, İhsan Abbas), Beyrut, trz, c. V, s. 351; Müberred, *Kamil*, c. II, s. 230.

¹¹⁹ İbn Ebî'l- Hadîd, *Şerhu Nehcü'l-Belaga*, c. IV, s. 136

¹²⁰ Şuarâ, 128-130

¹²¹ Taberî, *Tarih*, c. V, s. 312.

¹²² Siyabî, *İzâletü'l Va'sai*, s. 13-32; Seyide İsmail Kâşif, *Uman fi Fecri'l-İslâm*, s. 47.

Sünnete yaklaştırma amacı güden Muammer'in amacına uygun bir açıklamadır. Abdullah b. Abbas'a ilk sırada yer vermesi, onun da diğer liderler gibi İbâzî yapı içerisinde yer aldığı anlamında değildir. Câbir b. Zeyd'in eğitim hayatında birçok sahabe ve tabiunun yanında Abdullah b. Abbas'ın ayrı bir önemi vardır. Siyabî'nin bu görüşünü başka yazarlardan da yardım alarak şu şekilde anlamak daha doğru olacaktır. Bilindiği gibi Kalhâtî fırkanın fikrî cephesinin Câbir b. Zeyd (93/711-712) tarafından kurulduğunu söyler. Câbir de Abdullah b. Abbas'ın talebesi olduğundan, Câbir'in düşünce dünyasını biçimleyen Abdullah b. Abbas'tır. Abdullah b. Abbas'ın fikirleri Câbir b. Zeyd kanalıyla fırkaya aktarılmıştır. Çok zorlama bir tevil olmakla beraber, diğer Muhakkime guruplarının değil de Câbir'in içerisinde yer aldığı fırkanın Ehl-i Sünnete daha yakın olmasında Abdullah b. Abbas'ın Câbir b. Zeyd üzerinden dolaylı bir katkısı bulunabilir. Gerçi İbâdiyye'nin mu'tedil bir yol izlemesinde dönemin baskıcı politikaları yanında Rasibî (38/658) ve Ebû Bilâl'in ılımlı yaklaşımlarıyla birlikte Basrahlılar'ın lideri konumunda bulunan Ahnef b. Kays es-Sa'dî (87/687) faktörü unutulmamalıdır.

Çağdaş İbâzî araştırmacı Recep Abdulhâlim ise liderlik sıralamasında daha farklı bir formülasyon yapar: Liderlerden yola çıkarak İbâdiyye'nin teşekkül tarihini açıklamaya çalışan Abdulhâlim fırkayı Nehrevân savaşından yani Muhakkime-i Ūlâ'dan başlatır. Onun verdiği sıralama şu şekildedir: Rasibî, Ebû Bilâl, Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd, Ebû Müslim b. Ebî Kerîme.

Kalhâtî fırkanın teşekkülünü daha gerilere Sıffîn'e kadar taşır. Fırka Sıffîn'de Tahkîm'e karşı çıkan Abdullah b. Vehb er-Rasibî'ye kadar uzanır. Hâricîler Ali b. Ebî Talib'den sonra Rasibîyî (38/658) imamet makamına getirmişlerdi. Basra'da teşekküleden Kaade yani İbâdiyye Rasibî'nin etrafında oluşan Vehbiyye'nin devamıdır. Bu görüşe göre imamette sırasıyla, Rasibî'den sonra Câbir sonra Ebû Bilâl sonra Abdullah b. İbâz ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme yer alır.¹²³

II. Bölüm

İmam Câbir b. Zeyd'e Nispet Edilen Mektuplar

A. Mektupların Yazıldığı Siyasi Ortam

İbâdîler bir ilim topluluğu olmalarına rağmen onlara nispet edilen eserlerin gün yüzüne çıkmaması yaşadıkları siyasi ortam ile yakından ilgilidir. İmam Câbir b. Zeyd ve onun selefi olan Muhakkime, Kur'an ve sünnete dayalı hak bir nizamın tesisine büyük önem vermekteydiler. Bu yolda büyük bedeller ödemekten asla kaçınmamışlardır. Nehrevân Savaşı, Muhakkime topluluğunun ödediği bedellerin en büyüğüdür. Farklı içtihatları nedeni ile İmam Ali (ra) den ayrılan Muhakkime-i Ulâ savaş istememesine rağmen kendisini Nehravân savaşının içerisinde bulmuştur. Sahabeden ve tabiundan binlerce kişi bu savaşta öldürülmüştür. Bu ağır travma daha sonra küçük çaplı ve kontrolsüz öfke patlamalarına yol açmıştır.¹²⁴

İbâzî anlayışa göre Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesi ile birlikte ümmetin onayına dayalı hilafet saltanata dönüştürüldü. Hilafet ümmetin olmaktan çıkıp bir ailenin mülkü haline geldi. Bunu kabullenmeyen İbâdî topluluk zulmün her çeşidine maruz kalmıştır.

Kendi döneminde iktidarın şiddetli baskılarına maruz kalan İbâdîler, mezhebi etkinliklerini gizlemek zorunda kalmışlardır. Bu durum Câbir b. Zeyd'in bir mektubuna da yansımıştır.¹²⁵ İmam Câbir, mektup yazdığı kişilerden mektubunun okunduktan sonra yok edilmesini talep etmektedir. Çünkü mektup ele geçtiğinde veya Câbir ile mektubu alan kişi arasındaki ilişki deşifre edildiğinde her ikisinin de iktidarın baskısına maruz kalması kuvvetle muhtemeldi. İmam Câbir dışında başka İbâzî liderler de içinde buldukları siyasi baskıyı eserlerinde dile getirmişlerdir. Dercinî bu konu hakkında şöyle bir nakilde bulunur:

¹²⁴ Ateş, Orhan, "Harcılığı Doğuran Sosyal-Psikolojik Bir Çerçeve Olarak Anomali", *Hece Dergisi*, 2013, s. 355

¹²⁵ İmâm Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 124

Damâmdan rivayet edilir ki Haccâc, Damâm ve Ebû Ubeyde'yi hapse attığında Damâm, başlarından geçen sıkıntıları şöyle anlatıyor: *“Bize ustura ve makas gibi kesici bir alet verilmiyordu, uzamış bıyıklarımızı dişlerimizle kesmek zorunda kalıyorduk. Bizden biri sakalını ovduğunda sakalının arasından yere bitler düşüyordu. Yemek olarak ise arpa ekmeği ve iri tuz veriliyordu. Tuzu, içi su dolu bir leğene koyup köpüğü su yüzeyine çıkıncaya kadar dövüyorlardı. Su köpüklenince bize: “Ey hapistekiler! Gelin suyunuzu alın!” diye sesleniyorlardı. Suyu en üstten alanlar en iyisini, alttan alanlar ise en kötüsünü almış oluyordu.”* Damâm bazen (işkencelere dayanamaz hale gelip) şikâyet edince , Ebû Ubeyde onun bu şikâyetlerinden rahatsız olur ve: *“Yazıklar olsun sana! Ne olmuş ki bu kadar sıkılıyorsun, niye bu kadar şikâyet ediyorsun?”* diyordu.¹²⁶

el-Ca'birî, Ebû Ubeyde ve arkadaşlarının yaşamış oldukları sıkıntıları şöyle ifade etmektedir: *“ O hapishane, ateşinden bir parçası Ebû Ubeyde'ye dokunmuş olan Medrese-i Yûsufiye'nin ta kendisidir; çünkü insana en değerli varlığı olan hürriyetinden mahrum bırakılmasından daha ağır gelen başka bir acı yoktur. Bu sadece kendisine fikirde muhalefet ettiği için kendisi gibi insan olan Müslüman kardeşine eziyet ve işkenceden başka bir şey değildir. Şayet bu kişi yaptığı bu işkencelerle zulmü ve köleleştirmeyi istiyorsa şunu bilmelidir ki şüphesiz Allah, Rab olarak yalnız Allah'ı, Peygamber olarak Hz. Muhammed'i ve kitap olarak da Kur'an-ı Kerim'i kabul eden insan üzerine bu zulmü ve işkenceyi haram kılmıştır.”*¹²⁷

Anlatmış olduğumuz bu olaylar, Emevî halifeleri tarafından Irak'a vali olarak gönderilen Haccâc'ın yaptığı işkencelerin bir kısmı ve Ebû Ubeyde ve arkadaşlarının bu işkenceler karşısında göstermiş oldukları sabrın bir parçasıdır. Evet, Damâm bu tuz karıştırılmış sudan dolayı çok rahatsız oluyordu, Ebû Ubeyde de bütün bunlara sabredip, mükâfatını sadece Allah'tan bekleyenlere büyük bir mükâfat verileceğini arkadaşlarına bildiriyordu. Bela olarak bundan daha sıkıntılı olan ise, Haccâc'ın Ebû Ubeyde ve arkadaşlarını elinde hiçbir delil olmadan tutuklatması olup sadece kendi makâmını muhafaza etmek için zannî bilgiyi kat'i bir delil gibi göstermesidir. Haccâc'ın özel kâtibinin, İmâm Câbir b. Zeyd'in ne kadar temiz ve âlim bir insan

¹²⁶ Dercîni, *Tabakât*, c. II, s. 247.

¹²⁷ el-Ca'birî, *Nefehât*, c. III, s. 21-22.

olduğunu bildiği için, ona her türlü kefil olacağını söylemesine ve Haccâc'a engel olmak istemesine rağmen Haccâc'ın onu Ummân'a sürgün etmesine engel olamamıştır.¹²⁸ Tabi Haccâc'ın yapmış olduğu işkenceler bununla da sınırlı olmamıştır. Özellikle Dercîni'nin anlattığına göre bu olay şeytanın bile aklına gelmeyecek cinstendir.

"Haccâc bir defasında Hâricîlerin üç liderini alıp kamıştan yapılmış, içini ve dışını hayvan pislikleriyle sıvattığı bir odaya hapsedmiştir. Üç lider bu pis yere sadece üç gün dayanabilmiş ve ölmüşlerdir.¹²⁹ Hâlbuki Haccâc onların bu kadar çabuk ölmelerine üzülüyordu. Çünkü o işkenceyi seven biriydi. Yaşanan bu ölümlerden dolayı Mecûsî bir doktor istemiş ve ona: "Hapishanedekiler teker teker ölüyor, oysa ben onların ölmesini istemiyorum; acı çekmelerini istiyorum" demiştir. Mecûsî doktorun yaptıkları ise Haccâc'ın onlar için planladıklarından daha merhametliydi. Doktor onların yiyeceklerini yağ ve sarımsak olarak değiştirilmesini istedi ve onun isteği doğrultusunda mahkûmlar biraz rahata kavuştu.¹³⁰ Nihayet takdiri ilahi tecelli etti ve aralarında Ebû Ubeyde ve Damâm'ın da bulunduğu bazı mahkûmlar serbest bırakıldı, insanlara en kötü işkenceleri tattıran Haccâc da delirerek hayatını kaybetti.¹³¹ Ebû Ubeyde bu yaşananlarla ilgili olarak: "O fâsık ölünceye kadar kimseyi hapishaneden çıkarmadılar" diyerek zulmünün ölünceye kadar devam ettiğini söylemiştir.¹³²

Özet olarak şunları söyleyebiliriz: Ebû Ubeyde'nin bu durumu Allah için samimiyetle belalara karşı sabredişinin ve İmâm Câbir b. Zeyd'e sadâkat ve bağlılığının bir göstergesidir. Çünkü Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Allah etrafında safları birleştirmeye kadar dâvet ehlinin prensiplerinden zerre kadar taviz vermemiştir. Aynı şekilde Ebû Ubeyde zulme ve zâlimlere karşı ayaklanmaların ve isyanların çıkmasını da sağlamıştır. Ancak İbâzî imâmeti bütün Müslümanların genel İmâmeti olamamıştır. Daha sonra İmâmet Rüstemi Devleti'nin başkenti olan Tahert'in bulunduğu Kuzey Afrika çevresinde uzun süre yerleşmesi için Trablusta kurulmuştur.¹³³

¹²⁸ el-Ca'birî, *Nefehât*, c. III, s. 22.

¹²⁹ Dercîni, *Tabakât*, c. II, s. 248.

¹³⁰ Dercîni, *Tabakât*, c. II, s. 248.

¹³¹ El-Ca'birî, *Nefehât*, c. III, s. 23.

¹³² Dercîni, *Tabakât*, c. II, s. 247.

¹³³ el-Ca'birî, *Nefehât*, c. III, s. 24.

B. Mektupların Analizi

Mektupların muhtevasına bakıldığında daha çok insanların güncel hayatlarında karşılaşmaları muhtemel olan fikhî mevzularla ilgili olduğu görülecektir. İmâm Câbir b. Zeyd'in bu yönü ile Basra'da hem İbâzî toplumunun hem de diğer insanların fikhî meselelerine çözüm ürettiği anlaşılmaktadır. Satırlar arasına daha ince bir nazarla bakıldığında daha sonraki süreçte İbâzî akidesine temel oluşturacak olan akidevi konuları mücmel olarak görmek mümkündür.

Bu mektuplaşmaların siyasi baskılar altında yaşayan bir topluluğa ait oluşu gözden irak tutulmamalıdır. Zira siyasi baskılar neticesinde İbâdîler kendi kaynaklarını muhafaza etmede çeşitli güçlükler yaşamışlardır. Bugüne kadar ulaşan eserlerde doğal olarak yıpranmalar, eksiklikler ve sembolik anlatımlar göze çarpmaktadır. Misal, bazı mektuplarda fetva isteyen kimsenin ismi yer almamaktadır. Bunun en başta siyasi şartlar ile ilgisi olmakla beraber farklı nedenleri de olabilir:

- Kuvvetle muhtemeldir ki fetva isteyen kimse mektubun ele geçmesi ihtimalinden korkarak ismini yazmamıştır.
- Mektupları kaleme alanlar bazı isimleri zikretme ihtiyacı duymamış olabilir,
- İstinsah edilirken yeni nüshalarda bu kısımlar atlanmış olabilir,
- Saklanan mektuplar zamanla yıprandığından silinmiş de olabilir.
- Soru skalası incelendiğinde, bizim yaptığımız değerlendirme sonucu yirmi dört çeşit farklı konu olmak üzere 114 sorudan ibarettir. Bir soruda bazen birden fazla konu yer almaktadır. Bu durumlarda ağırlıklı konu temel alınarak tasnif yapılmıştır. Yoğunlukları farklı olmak üzere sosyal hayatın her alanı hakkında soru bulmak mümkündür. Soruların yoğunlaştığı konulara bakıldığında nikâh konusunun en fazla sorulan soru olduğu görülecektir. En az olanı ise hediyeleşmek hakkındadır.
- Gusül, namaz abdesti, teyemmüm ve bunlara bağlı diğer temizlik konularını birlikte ele aldığımızda abdest konusunun ikinci derecede yer aldığı görülecektir.

- Diğer önemli bir husus talak, cima ve alış veriş konularının ekser çoğunluğu köle ve cariyeler üzerinden sorulan sorulardır.
- Politik konular yok denecek kadar azdır. Bunlardan birisi doğrudan devlet ricali ile ilişki diğeri de devlet ricalinin halktan hediye alıp almaması ile ilgilidir.
- Bazı mektupların sonlarına bakıldığında İmam Câbir b. Zeyd mektupların okunduktan sonra idarecilerin eline geçmemesi için yok edilmesini istediği görülecektir. Bu bilgiler bir yönü ile İbâdîler'de gizli davet yöntemi olarak bilinen Kitman imameti hakkında bize bir bilgi verebilir. Zira İbâzî kaynaklar **Kitman imametinin** ne zaman başladığı hususunda kesin bir tarih vermenin mümkün olmadığını belirtirler.
- Kelami konulardan ziyade fikhî konuların ağırlıklı olarak işlenmesi gözden kaçmamaktadır. Kelam konuları soru olarak yer almamakla beraber İmam Câbir kendisine sorulan sorulara cevap verirken dolaylı olarak kelami konulara değinmektedir. Bu şekli ile geçen kelami konular arasında Allah'ın sıfatları, va'ad- va'id, hidayet ve kader gibi sınırlı meseleler yer almaktadır. Ancak İslam tarihinin erken döneminde ortaya çıkan kelami sorunların sınırlı olduğunu da unutmamak gerekir. Fakat İbâzîler tarafında büyük öneme sahip siyasi problemler ve onların itikattaki karşılığı sayılabilecek konular yok denecek kadar azdır.
- En fazla soru ve çeşitliliği on beş soruyla üçüncü mektupta yer almaktadır. En az soru ise bir soru ile onuncu mektupta yer almaktadır.
- Câbir b. Zeyd sorulara cevap verirken, öncelikle kitap ve sünnete başvurmaktadır. İctihadı gerektiren durumlarda kendi icthadından önce ilminden istifade etmiş olduğu sahabelerin bir görüşü varsa o görüşleri tercih etmekte olduğu görülmektedir. Bu anlamda fıkıh usulü açısından İbâzî yöntemde ortaya çıkmış olmaktadır. Şöyleki: dini bir mesele hakkında baş vuru önceliği şu şekildedir;
 - o 1. Kur'an-ı Kerîm
 - o 2. Sünnet-i Rasulillah

- o 3. Sahabe İctihadı
- o 4. İmam Câbir b. Zeyd'in şahsi içtihadı. On yedinci mektupta yer alan bir sorunun cevabı buna örnek olarak verilebilir.

SORU: *Cinsel ilişkiye girmeden ölüm döşeğindeki kocası tarafından boşanan kadını zikretmene gelince,*

CÂBİR

Hayır, Kadın kocası sağken ta ki zarar konumu gidinceye kadar (kadın) evlenmesin. Çünkü kocası ölmeyen evlenen kadın mirastan mahrum kalır) (mirastan mahrum bırakmak için ölüm döşeğinde hanımını boşayan adamın) gözü aydın olmasın. Ancak kadın evlenirse o başka. İbn Abbas öylesi bir durum kadının miras ve mehir hakkını götürür, Kadın, zararı gidinceye kadar beklemesi gerekir. Miras ve sıdâkı hak etmesi için bu konuda İbn Abbas'ın bu sözü olmasaydı, adamın zarar vermek için (mirastan mahrum etmek için) hanımını boşadığı bilirse ve kadın evlenmiş olsa dahi mirası ve diğer (hukuki) haklarını hak eder demek hoşuma giderdi.

Bizden öncekilerin görüşü benimsediğimiz görüşten daha iyidir. Sonradan gelenler hala ilklere hürmet gösterirler. Bunu en fazla hak edenler Resullullah ile hicret edenler ve onlara güzellekle tabii olanlardır. Çünkü onlar şahit olmuşlar ve bilmişlerdir. Üzerimizde hak olan şey ise (onların) adımlarını takip etmek ve eserlerine uymaktır.

Bil ki hiçbir topluluk sonradan gelenleri ilkleri ile nizaa (tartışmaya) girmedeği sürece ve ilim ehli ilimlerine sınıksız sarıldıkları müddetçe helak olmamışlardır.

İmam Câbir b. Zeyd'in hüküm verirken takip ettiği fikhi yönetime baktığımızda:

a) Hz. Peygamber'in (as) Yemen'e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel (ra) ile yaptığı konuşmanın muhtevasına uygun olduğu görülmektedir.

"Muâz b. Cebel anlatıyor:

Allah Resûlü (a.s.m.) beni Yemen'e göndereceği zaman:

-Sana hakkında hüküm vermen gereken bir olay getirildiğinde nasıl hükmedersin? diye sordu. Ben:

-Allah'ın kitabı ile hükmederim, dedim. Efendimiz:

-Vereceğin hükmün delilini Allah'ın kitabında bulamazsan ne yaparsın? diye sordu. Ben:

- Allah Resûlü'nün (a.s.m.) sünneti ile hükmederim, dedim. Efendimiz:

- Allah Resûlü'nün (a.s.m.) sünnetinde delil bulamazsan ne yaparsın? diye sorunca:

-Görüşümle ictihad ederim, dedim. Allah Resûlü (a.s.m.) eli ile göğsüme vurdu. - Peygamberinin elçisini razı olduğu şeye muaffak kılan Allah'a hamdolsun, buyurdu.¹³⁴

b) İslam dünyasında büyük mezhepler olarak bilinen mezheplerin yöntemlerine uygundur: Misal,

EBÛ HANİFE

Kur'an,

Sünnet,

Sahabe Kavli /İcma,

Kıyas /İctihad,

İmam Ebû Hanife, Kuran ve sünnetin bütününden elde ettiği genel kaide ve ilkeleri ictihatlarında temel olarak kullanmıştır. Bu nedenle yeni problemleri çözerken, , kıyas ve re'y metoduna diğer imamlardan daha fazla başvurmak durumunda kalmıştır

İMAM MÂLİK

Kur'an,

Sünnet,

Sahabe Kavli /İcma,

Kıyas /İctihad,

Ameli Ehli Medine,

Toplum menfaatini dikkate alan Mesalihi Mürsele,

¹³⁴ Ebu Davud, 3593; Tirmizî, 1328; Tayalisi, Müsned, 560; Müsned, 22060; İbn Sad, *Tabakât*, 3/585; Darimi, 1/60; Veki, Ahbaru Kudat, 1/98; Dimyâtî, Ahbâru Kabâil, 2/857

İmam Mâlik, Medine halkının amelini ahad hadise tercih ederdi.

İMAM ŞAFİİ

Kur'an,

Sünnet,

Sahabe Kavli /İcma,

Kıyas /İctihad,

İstishab

İMAM HANBEL

Kur'an,

Sünnet,

Sahabi Kavli /İcma,

Zaruret halinde Kıyas /İctihad, İmam Şafii ve İmam Hanbel, sözlü hadislerle de yaşanan sünnet kadar önem verir.

- Mektuplar birinci mektup hariç olmak üzere istisnasız Besmele ve Allah'a hamd ile başlamaktadır. Akabinde soru cevap kısmına geçmezden önce uzunca bir nasihat yer almaktadır. Bu nasihatler daha çok iyi bir kul olmanın ölçülerini veren tavsiyeleri içermektedir. Gelenekte yer alan Besmele, Hamdele ve Salvele sonra konuya giriş şeklinde devam eden biçimsellik Besmele, Hamdele ve konuya giriş şeklinde uygulanmıştır. Birinci mektupta istisna olarak besmele ve hamdele'den hemen sonra nasihat kısmına yer vermeksizin sorulara geçilmiştir.

Misal

Rahman Ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Câbir bin Zeyd den Osman bin Yesar'a, Sana selam olsun

Seninle birlikte, kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Meleklerin boyun eğdiği Allah'tan sakınmanı tavsiye ederim. Melekler emredildikleri vazifeyi

yerine getirmekle onunla (Allah katında) güçlenmişlerdir.¹³⁵ Allahtan kork. Bil ki bütün ameller takvaya arz edilir. Takva reşit olmanın zirvesidir. Takvasını kaybedenlere takvadan örneklerle yardım edilir.

Bil ki: İnsanların dinlerini Allah'a nispet etmelerinde, takvanın nispet edildiği sebeplere arz edilirler. Bunlar: huşu, oruç, namaz, şüpheli şeylerden sakınma, sıla-ı rahim, ibâdet, sabır, menhiyattan sakınmada işlerin azimet kısmına tutunmaktır.

Onlar kıyamet gününde cennette bir araya gelenlerdir. Allah'a ulaştıkları şeyle birbirleriyle ünsiyet ederler. Eğer yapabiliyorsan boş kuruntularla aldanma! Sana fayda vermeyen küçük şeylerle uğraşma, bunu yap.

Bil ki Allah, büyük hüccetlerde seni seçmiştir. O yüzden boynu bükük, çaresiz ve iki ökçesi üzerine düşenlerden olma. Allah'ın vaadine ulaşacağı şeyle, Allah'ın nimetlerine kendini hazırla. Şüphesiz vaadine muhalefet Allah'dan sadır olmaz; Lakin şiddet sahibine zarar verir.

Azametinden bildiği şekliyle kendi zatını öven, ikramlarıyla nefsinin sena eden, yarattıklarına değil de, kendi zatına has kıldığı övgülerin sahibi Allah'tan diliyoruz ki; Onu yaptıklarımızdan dolayı kızdırdığımız için bizim günahlarını affetmesidir.

Ve yine Allah'tan diliyoruz ki; Allah'ın ilminde mevcut olup ta, henüz yapmadığımız ve şüphesiz yapacağımız günahların, kıyamet gününden önce affedilmesidir.

Yüce isimlerinin anılması güzel olan ve kendisinden başka ilah olmayan, Allah'tan diliyoruz ki; dininin emrinde vekil kılındığımız şeylerde bizleri mübarek kılmasıdır.

Hamd, salat ve selamdan sonra:

Sana durumumuzu haber veriyoruz ki; eğer bizler günahlardan uzak olursak şüphesiz biz iyiyiz ve sağlıklıyız. Ve yine sana haber veriyoruz ki; güzel bir rızık ve bolca nimetler içerisindeyiz. Allah'tan başka kim böyle merhamet edebilir ki!

- Mali sorumluluklarla ilgili soruların ameli ibâdetlere göre daha fazla sorulduğu görülmektedir. Mali sorumluluklara ilişkin farklı soruları

¹³⁵ Melekler kendilerine yüklenen vazifeleri yerine getirdikleri için Allah onları güçlü kılmıştır. Denilmek istenen bizler de vazifelerimizi yerine getirdiğimizde Allah bizi de güçlü kılacaktır.

topladığımızda on soru; mali ibadetlerle ilgili ise otuz bir sorunun yöneltildiği görülmektedir.

C. Biçimsel Açıdan Resailer

Resailde on sekiz mektup yer almaktadır. İlk sayfa kayıptır. *Câbir* b. Zeyd, mektuplarında kendisine sorulan sorular bağlamında dini görüşlerini beyan etmektedir. Küçük istisnalar olmakla birlikte bütün mektuplar

“*Câbir* b. Zeyd'den falancaya”,

“sana selam olsun”,

“seninle birlikte Allah'a hamd ederim” şeklinde başlamaktadır. Daha sonra İmâm *Câbir* kendisine yöneltilen soruları birer birer cevap vermektedir.

1. Mektupların yazılış üslubuna dikkatlice bakan kimse onların tek bir elden çıkmış olduğunu fark eder.
2. Bütün mektuplar besmele ile başlamaktadır ancak ikinci mektup Besmele ile başlamamaktadır. Mektubun muhtevasına bakıldığında bunu gerekli kılan bir sebep yoktur. İstinsah eden kişinin ihmali olabilir.
3. İmâm *Câbir* b. Zeyd “salat” tabiri yerine “sünnet” tabirini kullanmıştır.
4. İmâm *Câbir* b. Zeyd Besmele'den sonra “*Câbir* b. Zeyd'ten falan kişiye.” şeklinde mektubunu devam ettirir. Fakat on altıncı mektup bu kuralın dışındadır. Bu mektup şöyle başlamaktadır: “Abdülmelik b. Muhalleb'ten *Câbir* b. Zeyd'e.” Aynı kişiye gönderilen on yedinci mektupta, daha önceki mektupların üslubu tercih edilmiştir.
5. Daha sonra bütün mektuplarda “Sana selam olsun,” tabiri kullanılmıştır. “Selam” kelimesi üç farklı şekilde kullanılmıştır;
 - a. bazen nekre (belirsiz)
 - b. bazen de mârife (belirli)
 - c. bazen de çoğul sığası ile kullanılmıştır. Sekizinci mektupta “Seninle beraber Allah'a hamd ederim.” cümlesinden sonra “selam” tabiri gelmektedir.

6. Sekizinci mektup dışında bütün mektuplarda selam'ı "Allah'a hamd" cümlesi takip eder.
7. On ikinci mektup istisna edilirse tüm mektuplarda "Hamd" tabirinden sonra "Allah'tan sakınmanı sana tavsiye ederim." öğüdü gelir
8. Aynı şahsa (Numan b. Seleme'ye) gönderilen mektup diğer mektuplarda olduğu gibi takvaya vasiyet tabiri mevcuttur. Acaba niçin aynı şahsa gönderilen iki mektup arasında bariz bir fark bulunur. Bunun taraflar arasında bir şifre olabileceği sorusunu aklımıza getirmektedir.
9. Altıncı mektup istisna edilirse tüm mektuplar selam ile nihayet bulmaktadır. Mektupların geneline bakıldığında İmâm *Câbir* b. Zeyd'in selam kelimesini farklı şekillerde kullandığı görülmektedir. Misal
 - a. on iki ve on üçüncü mektuplarda "es-Selamu âleyke"
 - b. Üçüncü, dördüncü, sekizinci, dokuzuncu, on ikinci, on dördüncü, on altıncı ve on yedinci mektuplarda "ve rahmetullahi" kelimesini eklediği görülmektedir. Muhakkik bu farklı kullanımların imam ile soran şahıslar arasında bir şifre olabileceği gibi İmâm *Câbir'in* o andaki tercihi de olabilir. Çünkü bu cümlelerin zorunlu olarak şu ya da bu şekilde kullanılmasını gerekli kılan bir kural da yoktur.
10. Mektupların uzunluğu muhtelifdir. Bazıları çok uzun bazıları da kısa tutulmuştur. Bunu belirleyen şey ihtiyaç ve imamın tercihi olsa gerek. Sonuçta bu metinlerin kafiyeli ve belli hece sayısına göre yazılmış şiirler olmadığı unutulmamalıdır. Mektuplar, müellifin duygu ve düşüncesini serbest bir şekilde ifade etme imkânı bulduğu metinlerdir. En kısa mektup on dört satır en uzun mektup ise seksen yedi satırdır.
11. İmâm *Câbir* suallere cevap vermezden önce kendi durumunu anlatmak veya muhatabın durumunu sormak kastı ile en az üç, en çok dokuz satır kullanmıştır.

12. Mektuplarda ya hatime kullanılmamış ya da hatime, bir ile dört satır arasında çok kısa tutulmuştur. Mesela birinci, altıncı, onuncu, on ikinci, on üçüncü, on beşinci ve on yedinci mektuplar için hatime yazmamıştır.¹³⁶
13. En fazla soru ve çeşitliliği on beş soruyla üçüncü mektupta yer almaktadır. En az soru ise bir soru ile onuncu mektupta yer almaktadır.

D. Resailer Hakkında Yapılan İlmî Çalışmalar

a. *Merâsilü'l-İmam Câbir b. Zeyd*

İbâdî bilgin Şeyh Vercilanî Risâleleri İmam Reb' b. Habip'in müsnedine eklemiştir.¹³⁷

b. Ferhat b. Ali el-Ca'berî tarafından tahkik edilen *Resâil İmam Câbir b. Zeyd*

c. Sait b. Halef el-Harusî, *Min Cevâbâti'l-İmam Câbir b. Zeyd*

d. Yahya Muhammed b. Bekkuş, *Fikhü'l-İmam Câbir b. Zeyd*

e. Muhammed b. Musa Baba Âmmî, *Rivâyetü'l-İmam Câbir b. Zeyd*¹³⁸

f. skalası et-Tivanî, *Fetâve'l-İmam Câbir b. Zeydi'l-Ezdî*¹³⁹

g. Musab el-Haşimî, *Tefsirü'l-İmam Câbir b. Zeyd*¹⁴⁰

E. Resail'in Yazma Nüshaları Hakkında Kısa Malumat

Resailerin tahkikini yapan el-Ca'birî Resail'in yazma nüshasını ilk defa İbâzî bilgin Amr Halife en-Namî'de görmüştür. el-Ca'birî 1967 de Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ikinci sınıfında okumaktadır. el-Ca'birî, fakülte'deki derslerine devam ederken hobi olarak da yazmalarla ilgilenmektedir. En-Namî, Resail'e ait el yazmasının gün yüzüne çıkmamış bir İbâdî yazması olduğu konusunda el-Ca'birî'yi ikna etmiştir.¹⁴¹

¹³⁶ El- Câbirî, *Resâil,u İmam Câbir b. Zeyd el-Ezd, î s.27-28*

¹³⁷ Elbusâfi, Salim b.Râşid b. Said, *İmam Câbir b.Zeyd, s 53*

¹³⁸ Elbusâfi, Salim b.Râşid b. Said, *İmam Câbir b.Zeyd, s. 53*

¹³⁹ Elbusâfi, Salim b.Râşid b. Said, *İmam Câbir b.Zeyd, s. 54*

¹⁴⁰ Elbusâfi, Salim b.Râşid b. Said, *İmam Câbir b.Zeyd, s. 54*

¹⁴¹ İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil, ,s. 1.*

Muhakkik el-Ca'birî 1982 yılında Üstat Abdullah Henbule'nin daveti ile Zevâre, Trablus ve Cebel'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Orada İbâdî âlimler tarafından yazılmış çok değerli el yazmaları görür. Ali Yahya Muammer kütüphanesinde Namî tarafından tahkiki yapılan bir **Resâil** nüshası elde eder. Ancak kendisini takip eden Libya gizli servis elemanları yazmalara el koyar.¹⁴²

en-Namî, Baruniyye Kütüphanesinde bulunan *Resâil* nüshasına itimat ettiğinden Vadî Mizab'daki arkadaşlarına bu nüshayı bulmaları için bir mesaj gönderdi. Salih b. Amr kendisine yazmanın fotokopisi gönderdi.

1. (ا) nüshası:

Muhakkik, İmam Câbir b. Zeyd'e ait mektupların tahkikini yaparken üç Resâil yazmasını dikkate almıştır. Bu nüshalara (ج) (ب) , (ا) şeklinde harfleriyle isimlendirmiştir. el-Ca'birî, bu nüshalardan (ا) nüshasını en güvenilir nüsha olarak ele almıştır. Bu nüshayı Saltanat-ı Ummân'ın başkenti Maskat'da Ruvî genel kütüphanesinde bulmuştur. Diğer nüshalara göre ibareleri daha açıktır ve dip notlarında faydalı bilgileri ihtiva ettiği söylenmektedir.¹⁴³

En-Namî 1970 yıllarda doktora tezini hazırlarken Resâiller'i tahkike başlamış ama tamamlayamamış ve neşredememiştir. Namî tahkikini yaparken Baruniyye kütüphanesinde bulunan nüshayı temel almış, eski daktilo hattı ile yazılmış, yazıda hemzeler verilmemiş ve şeddelerde durulmamıştır.¹⁴⁴ 23-19 cm ebatlarında olan nüshanın satır sayısı 24 ile 22 arasında değişmektedir.

2. (ب) Nüshası:

ب nüshası hakkında Ca'birî şu bilgileri vermektedir: Bu nüsha Cezayir, Vad-i Mizab'da Salih b. Amr b. Yescun kütüphanesinde bulunmuştur. Orta boy 16 - 21 cm) sayfalardan oluşmaktadır. Sayfalarda satır sayısı yirmiyi geçmemektedir. Magrib hattı ile açık ve okunaklı olarak yazılmıştır. Mim tarafından, nerede ve ne zaman yazdığı belli değildir.

¹⁴² Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Resâil, s. 2

¹⁴³ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Resâil, s.5.

¹⁴⁴ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Resâil, s. 2.

3. (ع) Nüshası¹⁴⁵

Tunus'un Cerbe Adasında Baruniyye kütüphanesinde bulunan nüshadır. Halife en-Namî'nin itibar ettiği nüshadır. Bu nüsha Magrip hattı ile yazılmış ve okunması kolay olan bir nüshadır. Ca'birî bazı bazı ibarelerin tahrip olması nedeniyle okumada ek bir gayreti gerektirdiğini söylemektedir. Nüsha 15- 12 cm ebatlarında 32 sayfadan ibarettir.

F. İmâm Câbir b. Zeyd'in Mektuplaştığı Kişiler

Birinci Mektubun kime yazıldığı meçhuldür.

Osman b. Yesâr

Tarif b. Huleyd

Azrîf b. Abdurrahman

Haris b. Âmr,

Anife,

Nafî' b. Abdullah,

Yezid b. Yesâr,

Abdülaziz b. Sâ'd,

Malik b.Useyd

Sâlim b. Zekvân

Nu'man b. Seleme

Tarîf b. Huleyd

Mâlik

Abdümelik b.Muhalleb b. Ebî Sufra

Abdümelik b.Muhalleb b. Ebî Sufra

Hayretü binti Damratü

¹⁴⁵ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Resâil, s. 5-6

III. BÖLÜM

İMAM CABİR B. ZEYD'İN FETVALARI

Câbir b. Zeyd,

1. Nehirden tarlaya su vermek için yüksek bir ücretle tutulan adam tarladan nehre yakın bir yere kadar kanal açar. İş tamamlanmadan kanalı açan adam ortadan kaybolur. İşin tamamlanması için başka birisi tutulur ve iş tamamlanır. Daha sonra ilk işçi, ortaya çıkar ve “bir süreliğine ihtiyaçlarımı gidermek için evime gitmiştim ve siz işi başkasına vermişiniz” diyen adamın durumunu soruyorsun?¹⁴⁶

Cevap:

Şüphesiz bu adam çalıştığı kadar ücreti hak eder ve işverenlerin ona zulmetmeleri uygun değildir.

Câbir b. Zeyd

2. Elli ölçek tahıl karşılığında işçi tutan adamın durumunu soruyorsun?¹⁴⁷

Cevap:

Bahçe sahibi işçiye diyor ki; “Tarlamın mahsulünden elli ölçek veya daha fazla nohut, buğday veya başka bir ürün karşılığında seni tutuyorum.” Sen mahsul telef oldu (ne yapmam gerekir) diye soruyorsun. Mahsulün telef olması işçinin ücret hakkını elinden almaz. Her ne kadar işçinin ücreti elde edilecek mahsulden verileceği şartı koşulmuş olsa da şart koşulan mahsul tarladan çıkmasa dahi yine işçi ücreti hak eder.

¹⁴⁶ İmam Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 74.

¹⁴⁷ İmam Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 74.

Câbir b. Zeyd

3. **Tarlasını ve hurma bahçesini işletmek için belirlemiş olduğu on, yirmi veya daha fazla ağacın meyvesi karşılığında işçi tutan adamın durumunu soruyorsun?**¹⁴⁸

Cevap:

Böylesi bir anlaşma benim hoşuma gitmez.¹⁴⁹ Ancak ölçek sayısı veya meyve sayısı belliyse o başkadır.

Câbir b. Zeyd

4. **Bir adam başka bir adamdan bir hurma ağacını satın alır ve ağacın sahibi olur. Sonra hurma ağacını satan adam alıcıya “ben sana sadece ağacı sattım, toprağını satmadım” diyen adamın durumunu soruyorsun?**¹⁵⁰

Cevap:

Şüphesiz, satıcı yalan söylüyor, bunu söylemeye hakkı yoktur. Çünkü hurma ağacı toprak olmadan bir işe yaramaz. Hurma ağacının kökü nereye kadar uzanıyorsa oraya kadar olan toprak alıcıya aittir.

Câbir b. Zeyd

5. **Bir adam diğer bir adamdan tarla satın alır. Satın alan adam kendini tarlada hak sahibi görür. Sonra tarlayı işletir. Tarlanın asıl sahibi ortaya çıkarak “Bu tarla benimdir. Ben kimseye tarlamı ne sattım nede hibe ettim” der. Tarlayı satın almakla aldanan adamın durumunu soruyorsun.**

Cevap:

Sana haber veriyorum ki, Haşim¹⁵¹ buna benzer konularda şöyle hüküm vermiştir; Tarlaya işlenmiş haliyle kıymet biçilir. Meydana gelen farkı tarlayı satan adam müşteriye öder. Yine Haşim “müşterinin tarlada yaptığı masrafı ve işçilik

¹⁴⁸ İmâm Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 74.

¹⁴⁹ Dinen uygun görmüyorum

¹⁵⁰ İmâm Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 75.

¹⁵¹ Muhtemelen Muhammed b. Hanefiye'nin oğlu kast edilmektedir.

ücretini de tarlayı satan adam ödemelidir” hükmünü vermiştir. Haşim'in verdiği hükümden daha güzel bir hüküm bilmiyorum.

Câbir b. Zeyd

6. Meni gelinceye kadar cinsel organıyla oynayan adamın durumunu soruyorsun.

Cevap:

Şüphesiz **İbn Abbas** (r.a) bu konuda şöyle der; O adam kendisiyle zina etmiştir.¹⁵²

Câbir b. Zeyd

7. Ummân'lı esir kızların cariye edinilmelerini soruyorsun?¹⁵³

Cevap:

Hiçbir Müslüman'ın Ummân'ın esir kızlarını cariye olarak satın alması ve onlarla cinsel ilişkiye girmesi helal değildir.¹⁵⁴

8. Şüphesiz mektubun bana geldi. Mektubunda Allah'a hamd ettiğimiz, tamamını ve kemalini dilediğimiz, Allah'ın sana verdiği nimetlere karşılık uygun bir şükürden bahsediyorsun. Bana yazdığın mektupta "Bir köle sünnet olmadan namaz kılabilir mi?" diye soruyorsun.¹⁵⁵

Câbir

Şüphesiz Sünnet Müslümanlar arasında terk edilmesi uygun olmayan zorunlu bir uygulamadır. Kölelerinizin sünnetsiz kalmasını ve "köleler sünnetsiz namaz kılabilir" hükmünü uygun bulmuyoruz. Ama kız çocuğu cariyelere gelince, bu konuda kadınlar erkekler gibi değillerdir. Kadınların sünnet olması zorunlu değil müstehaptır. Kadınlara zorunlu olan şeyler; etek traş olmak, hayız, nifas ve cenabet'ten temizlenmektir.¹⁵⁶

¹⁵² Câbir b. Zeyd el-Ezdî, **Resâil**, s. 76

¹⁵³ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, **Resâil**, s. 76

¹⁵⁴ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, **Resâil**, s. 76

¹⁵⁵ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, **Resâil**, s. 77-78

¹⁵⁶ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, **Resâil**, s. 79

Câbir b. Zeyd

9. Delilik veya ona benzer bir hastalığa yakalanan cariyeyi satın almakla aldanan ve daha sonra cariyenin deli veya hastalıklı olduğunu bilmeden cariyeyle cinsel ilişkiye giren adamın durumunu soruyorsun?¹⁵⁷

Cevap:

Hoşuma giden görüş, alıcıyla cariye den faydalanıldığı miktarı göz önünde bulundurarak uzlaşmalarıdır. Eğer cariyenin efendisi buna rıza göstermezse, cariyenin hastalığı tespit edildikten sonra, cariye kıymetlendirilir. Hastalıklı değeri ne ediyorsa son alıcı o miktarı ödemelidir. Son alıcı cariye den yararlandıktan sonra aldığı fiyatla sahibine iade ederse bu halis bir faizdir.

10. Hür olduğu haber verilerek nikâhlanan ve evlatları doğduktan sonra hür değil de bir cariye yi nikâhlamakla aldanan kişinin durumunu soruyorsun?¹⁵⁸

Câbir

Şüphesiz adamın çocukları hürdürler. Cariyenin durumuna gelince adamın kendisine verdiği mehir hakkını az olsun çok olsun kaybeder.

11. Hanımına “ben bir defa zina yaptım, daha sonra aslında ben zina yapmadım ama sana oyun oynadım ve kızgınlığını ölçmeye çalıştım” diyen adamın durumunu soruyorsun?¹⁵⁹

Câbir

Şüphesiz, söyleyip de daha sonra inkar ettiği bu söylem üzerine bir şey terettüp etmez. Ancak kocasının zina ettiğini gözleriyle gören kadına, kocasıyla evliliğini sürdürmesi mekruhtur.

¹⁵⁷ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 79

¹⁵⁸ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 76-79

¹⁵⁹ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 80

12. Zina yapmakla suçlanan, ayrıca senin de suçladığın ve suçlandığını (gerçek olmadığını) kabul eden adamın sadece suçlanmakla karısı evliliği sürdürebilir mi diye soruyorsun?¹⁶⁰

Câbir

Derim ki; bunun bir zararı yoktur. Ancak kadının zina cezası uygulanan adamla evliliğini sürdürmesi mekruhtur.

13. Bir hurma ağacını, başka bir arazideki hurma ağacıyla, bir tarlayı başka bir tarlayla, bir evi başka bir evle, bir yiyeceği başka bir yiyeceklerle, bir hizmetçiyi başka hizmetçiyle değiştiren adamın durumunu soruyorsun? ¹⁶¹

Cevap:

Bu değiş tokuşta fazlalık ve riba olmadıkça zararı yoktur. Şüphesiz insanlar bunu hep yaparlar. Kufe'de bir tarlanın yerine Medine'den tarla alırlar. Taif ve Mekke etrafındaki beldelerin ehli bununla ihtiyaçlarının giderilmesini ve mülk edindikleri malların memleketlerinde olmasını isterler.

14. Annesinin kumasıyla evlenen veya babasının ilişkide bulunduğu cariyeyle cinsel ilişkide bulunan adamın durumunu soruyorsun? ¹⁶²

Cevap:

Bütün bunlar tiksindirici şeylerdir. Ömrüme yemin olsun ki; ilim ehli bundan tiksinseseydi bile, en alçak insanlar dahi bundan tiksindirirdi; çünkü oğulun, babasının faydalandığı kişiden faydalanması doğru olmaz.

15. Erkeğin cinsel organını gören veya dokunan, cariyenin durumunu soruyorsun? ¹⁶³

Câbir

Acaba çocuğun avret yerini gören ve bunun dışında bir şey yapmayan cariye, çocuğun babasıyla evlenebilir mi? Ya da tam tersi olmuş ise? Veya her birisi

¹⁶⁰ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 76-80

¹⁶¹ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 80

¹⁶² Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 81

¹⁶³ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 80

birbirilerinin avret mahalline dokunmuşsa, bütün bu durumlarda sevdiğim görüş ve kanaat, her ikisinin de bundan uzak durmaları ve şüpheye düşmeyecek şekilde terk etmeleridir.

Durumunu bana yaz. Bil ki; salahı ve afiyeti hoşuma gidenlerdensin. Allah'tan bizlere dünya ve ahiretin salahını ve afiyetini vermesini dileriz.

16. Miras paylaşılmadan önce azad edilen bir cariye anneden başka varisi bilinmeyen bir adamın durumundan bahsediyorsun?¹⁶⁴

Câbir

Miras hakkını engelleyecek biri ortaya çıkmadığı sürece annesi onun mirasçısıdır.

17. İki ölçek buğdayı bir dirheme borçla satan ve daha sonra ödeme zamanı geldiğinde borçlunun "benim buğdayım var, istersen sana şuanki fiyatla buğday veririm, istersen buğdayı satar parasını veririm" cevabını alan adamın durumunu soruyorsun?¹⁶⁵

Câbir

Şüphesiz bunun bir zararı yok. Çünkü o para satıcındır; Onun parasıyla dilediği malı alabilme hakkı vardır. Borçlu adam para yerine her ne kadar beş ölçekten fazla buğday verse de bunun bir zararı yoktur.

18. Sürüleri bilinen bir satıcıdan tamı tamına 100 koyun satın alan adamın durumunu soruyorsun?¹⁶⁶

Câbir

Satıcıya düşen dilediği sürüden 100 koyunu alıcıya vermektir. Alıcının koyunları teslim almadan satmasında bir sakınca yoktur. Ancak satıcının elinde koyunlar mevcut olmayıp ta belirli bir süre tayin edilmişse o müstesna. Alıcı koyunları teslim almadan satamaz. Malın hazırda bulunduğu alışverişte ise, malı teslim almadan bir başkasına satılmasında bir sakınca yoktur. Malın hazırda olmayıp ta, yapılan Alışverişte mal teslim alınmadan satışının kerih görülmesinin sebebi alışverişin eksik olup tamamlanmamasındandır.

¹⁶⁴ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 86

¹⁶⁵ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 86

¹⁶⁶ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 86

Malın satıcının yanında hazır bulunduğu durumda alıcının satıcıya, senden satın aldığım 100 koyunu falan kimseye ver, demesinde bir sakınca yoktur.

19. Bir cariyesiyle cinsel ilişkiye girip boy abdesti almadan ikinci bir cariyesiyle ilişkiye giren adamın durumunu soruyorsun? ¹⁶⁷

Câbir

İkisini bir arada bulundurmadığı sürece bunun bir zararı yoktur.

20. Bir cariyesiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra onu evden çıkarıp ikinci cariyesini çağırıp onunla birlikte olmak isteyen adamın durumunu soruyorsun? ¹⁶⁸

Câbir

Bunun da bir sakıncası yoktur.

21. Hayızdan temizlenmek üzere banyoya girip sadece başını ve avret yerini yıkamış ancak vücudunun diğer kısımlarına su değmemiş kadınla birlikte olmak isteyen kocanın durumunu soruyorsun?

Câbir

Kadın bir bütün olarak yıkanmadan, adamın o kadınla ilişkiye girmesi uygun değildir.

22. Hangi pozisyonda cinsel ilişkiye girilir diye benden açıklama istiyorsun? ¹⁶⁹

Câbir

Arkadan (dübürden) olmadığı sürece dilediği şekilde hanımıyla beraber olabilir. Arkadan ilişkiye girmek uygun değildir. İlişkiden önce Allah'ın ismini zikret.

23. Boy Abdesti almadan ikinci bir defa hanımıyla birleşmek isteyen adamın durumunu soruyorsun? ¹⁷⁰

Câbir

¹⁶⁷ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 87

¹⁶⁸ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 87

¹⁶⁹ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 87

¹⁷⁰ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 87

Cinsel organını yıkayıp abdest alsın. İkinci bir defa birleşmek istemiyorsa boy abdesti alsın. Boy abdesti ise önce ön ve arka kısmını yıkayacak sonra ellerini suya batırmadan avucunu yıkayacak sonra başına su dökecek.

24. Boy Abdesti aldıktan sonra Namaz için ayrıca abdest almak lazım mıdır diye soruyorsun? ¹⁷¹

Câbir

Boy abdesti almak yeterlidir.

25. Bir adamın boy abdestine yeterli gelecek su miktarını soruyorsun? ¹⁷²

Câbir

Şüphesiz; küçük olmayan Bir tevr dolusu su, (Bir tevr, eski dilde küçük kaba denir.) boy Abdesti için kâfi gelir. Boy abdesti aldığında saçını ve sakalını ov. Ama elbiseye su sıçratmak ise gerekmez. Şüphesiz yatak ve elbise cünüp hükmünü almaz.

26. Cinsel ilişkiden sonra elbiseye dokunmak uygun mudur diye soruyorsun? ¹⁷³

Câbir

Eğer cinsel organına dokunmuşsan, ellerini yıkamadan önce elbisene dokunma. Bil ki; cinsel ilişkiden sonra, elbiseye dokunmadan önce, adamın ellerini yıkaması müstehaptır.

27. Gece namazlarının en faziletli olanını beyan etmemi istiyorsun? ¹⁷⁴

Câbir

Şüphesiz; bana ulaşan habere göre gece namazlarının en faziletlisi uykunun ilk devresidir. Ve yine bize ulaşan habere göre uykunun ilk devresinde bir münadi (melek) şöyle çağırır; **“Yok mu dua eden duası kabul olsun! Yok mu mağfiret dileyen günahları af olsun! Yok mu tövbe eden tövbesi kabul olsun”**.

¹⁷¹ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 88

¹⁷² Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 88

¹⁷³ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 88

¹⁷⁴ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 89

28. İmamdan bir rek'atla geride kalıp ikinci rek'atte ulaşan adamın durumunu soruyorsun? ¹⁷⁵

Câbir

İmamın selamından sonra geride kaldığı rekati tamamlasın. Cuma namazı, imamla kılınan iki rekaattir. İmamla beraber iki rek'atten birisine yetişmeyen kişi, birinci namazını tamamlasın. Bil ki; Cuma namazı, Allah'ın müminlere farz kıldığı bir ibâdetdir. Şüphesiz bize ulaşan habere göre, Cuma günü imam camiden çıkıncaya kadar, yazıcı Melekler camilerin kapıları üzerine camiye gelen ilk müminlerin sevaplarını yazar.

İmam camiden çıkınca, Melekler sevabın yazıldığı kitabı kaldırır. İnsanlar kendi aralarında muhakkak cuma gününde öyle bir saat vardır ki mümin kişi o saatte Rabbine dua ederse, duası kabul olur diye konuşuyorlar.

İbn Abbas'tan rivayet edilen habere göre, O saat İmamın namaza kalktığı saattir. Bu da insanların saf kurarken en meşgul oldukları zamandır.

İhtiyaç duyduğun şeyleri bana yaz!

29. İki elbiseye karşılık bir bürd (aba) ile selef akdi yapan adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Eğer (selef akdi yaptığı) abalardan başka bir şey verirse bu uygun değildir.

Hububat ve hububat cinsinden herhangi biriyle borçlanarak buğday satın alınan (bey'e) alışverişe gelince bu uygun değildir (çünkü buna riban-nesie denir).

30. Abdesti olmayan ve yanında hazır suyu da bulunmayan bir adam cuma gününde imama yetişir. Suyu ararsa imamla kılacağı cumayı kaçırmaz. Bu takdirde toprakla teyemmüm alıp namaz kılabilir mi diye soruyorsun?

Câbir

Hayır! ömrüme and olsun ki; suyun bulunduğu köylerde (yerleşim alanlarında) teyemmüm olmaz. Ancak teyemmüm çöllerde olur. Su yoksa önce suyu araştırın

sonra ilk namazı kılsın. Hayır, Allaha yemin ederim ki abdest almadan teyemmüm etmesine ruhsat veremem. Abdest almadan cumaya gelen adama ne oluyor.

31. Müşriklik dönemlerinde, bir kadınla zina yapan bir adamın durumunu soruyorsun ve diyorsun ki; "daha sonra her ikisi de Müslüman olurlar. Bu adamın o kadınla evlenmesi uygun mudur?"

Câbir

Bu İbn Abbas'ın "başlangıcı zina sonucu nikâhtır." dediği durumdur.

32. Sabit bir umre yaptıktan sonra ehline (evine) dönen adamın durumunu soruyorsun ve diyorsun ki, "adam evine döndükten sonra hac yapmak istedi, bu adam temettu haccı¹⁷⁶ yapabilir mi?"

Câbir

Eğer Arefe günü oraya yetişirse temettu haccı yapma imkânı kalmaz. Yok, eğer ondan (arefeden) önce oraya yetişirse Mekke de birkaç gün ihramlı kalması hoşuma gitmez. O zaman temettu yapsın. Ki temettu hac ile umrenin aynı yılda olmasıdır.

İhtiyaç duyduğun şeyi bana yaz. Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun. ¹⁷⁷

33. Namaz vakti girmiş ve namazı kaçıracağından korkan, sudan uzaklaşmış ve yanında az su bulunan cenabetli adamın durumunu soruyorsun?

Cevap:

Sana haber veriyorum, yanında az su bulunan adam, susayacağından korkuyorsa Allah'ın emrettiği şekilde teyemmüm alsın. Yok, eğer susayacağından korkmuyor ve yanındaki suda bütün bedenini yıkamaya yetmiyorsa şüphesiz bizden önceki

¹⁷⁶ Temettu' kelimesi "yararlanmak, istifade etmek" anlamına gelmektedir. Temettu' haccı ise, bir hac mevsimi içerisinde ayrı niyet ve ihramlarla umre ile hac yapılmasına denir. Hanefilere göre temettu' haccı ifrat haccından; kıran ise her ikisinden daha faziletlidir. Temettu' haccı yapmak isteyen kişi hac mevsimi içinde umre yapmaya niyet ederek ihrama girer. Kâbe'yi tavaf eder, sa'y yapar ve traş olarak ihramdan çıkar. Daha sonra aynı hac mevsimi içinde, terviye günü hac için ihrama girer. Bundan önce ihrama girmesi daha faziletlidir. Zilhiccenin 8. günü Arafat'a gider ve daha sonra hac vazifelerini yerine getirir. Arafat ve Müzdelife vakfesinden sonra, bayram günü Akabe cemresini taşlar, kurban keser ve tıraş olarak ihramdan çıkar.

¹⁷⁷ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 91-96

Müslümanlar avret yerlerini yıkar sonra namaz için abdest alır ve daha sonra namaz kılarlardı. Suya ulaştıklarında ise boy abdesti alırlardı.

34. Teyemmüm alıp namaz kılan ve namaz vakti çıkmadan suya ulaşan adamın durumunu soruyorsun?

Bu konuda sevdiğim (benimsediğim) görüş; namazı kaçıracağından korkana kadar suya ulaşmadan teyemmümle namaz kılmamasıdır.

35. Teyemmümle namaz kılan ve namaz vakti çıkmadan suya ulaşan adamın namazını iade etmesi gerekir mi diye soruyorsun?

Câbir

Eğer dilerse yıkansın sonra namaz kılsın. Yok, eğer kıldığı namaza itimat ederse zaten namaz kılmıştır. Fakat bu konuda sevdiğim şey eğer namaz vakti çıkmamışsa önce boy abdesti alıp sonra namaz kılmasıdır.

36. Tüm guslüne yeterli gelemeyecek kadar az suya sahip olan ve başını yıkadığı su bir kapta toplanmışsa, adam o suyla diğer vücudunu yıkayabilir mi diye soruyorsun?

Câbir

Sana haber veriyorum ki cenabetinde başını yıkadığı suyla (kullanılmış /mustağmel suyla) bedenini yıkaması mekruhtur. Hayızlı kadında bu konuda böyledir. Ona da(mustamel) kullanılmış su mekruhtur. Ancak cari(akan) su ise o müstesna. Bunu kullanabilir.

37. Avret yerlerine dokunduğu halde namaz kılan adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Elbise üstünde olması hariç bu durum kerih görülür (caiz değildir). Avret yerine dokunduğu halde namaz kılan kişi gitsin abdest alsın ve namazını iade etsin. Ama eliyle koltuk altlarına dokunmuş kişinin namaz kılmasında bir sakınca yoktur.

38. Kılmış olduğu akşam, yatsı ve sabah namazında Kur'an'dan herhangi bir şey okumayan adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Şüphesiz bu konuda sevdiğim şey namazını iade edip namazını kıratla kılmasıdır. Çünkü sünneti terk etmiştir. Ancak okuması yazması olmayan veya ne dediği anlaşılamayan birisi ise o başkadır. Çünkü Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.

39. Farz bir namazın edasında rüküa gitmeyen ve ona tabi olan cemaatinde ona uyup rüküa gitmediği bir kavmin imamından bahsediyorsun?

Câbir

Şüphesiz hoşuma giden (yapmaları gereken) sünnete muhalif gittikleri bu konuda namazlarını iade etmeleridir. Kim ki rüküu, secdeyi, kıraatı veya kadeyi (oturuşu) terk ederse içinde sünnete muhalif gittikleri bir işte insanların istikamet üzerine olmaları mümkün değildir.

40. Elli ölçek daha çok veya daha az buğday üzerine selef akdi¹⁷⁸ yapan malı teslim alma zamanı geldiğinde 25 ölçek buğday ve diğer 25 ölçek yerine parasını alan adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Sana haber veriyorum İbn Abbas'ın delikanlısı İkrime, İbn Abbas'ın şöyle dediğini zikreder; ya buğdayının ya da parasının tamamını alsın. Ancak ben belirli miktar karşılığında buğday üzerine selef akdi yapan ve belirlenen ölçeklerin parasını veren malı teslim alma zamanı geldiğinde buğdayın bir kısmını alıp diğer bir kısmından vazgeçen adamı bundan men etmem. Çünkü adam malından dilediğini alır ve dilediğinden de vazgeçebilir, bunun bir zararı yoktur. Allah niyetlerine göre onları mükâfatlandırır. Ancak buğdayın bir kısmını alıp diğer bir kısmını yeni fiyatla kıymetlendirerek buğday yerine para alması mekruhtur. Ama para miktarı belli, ölçek miktarı belli olmayan selef akdi mekruhtur. Allah kullarını niyetlerine göre mükâfatlandırır veya cezalandırır.

Allah seni ıslah etsin!

¹⁷⁸ Belirli şartlar içerisinde paranın peşin, malın vadeli olmasıdır.

Bil ki; sen öyle bir yerdesin ki adımı zikretmeni istemem! Sana yazdıklarımın hiçbir şeyi rivayet etme! İhtiyaç duyduğun şeyi bana yaz. Seni sevindiren ve seni razı eden şey hoşuma gider. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun!¹⁷⁹

- 41. Çift cinsiyetli bir kişinin hem erkekle hem kadınla cimada bulunması durumu had cezasında diğerleriyle bir midir? Ve bundan tövbe ettikten sonra zinaya yaklaşmadan bu kadını nikâhlamak caiz midir diye sorduğun soruya gelince.**

Câbir

Onlar için bu fiil tespit edilirse her üçüne de (kadın, erkek ve çift cinsiyete sahip kişi(hünsa müşkül) had cezası birdir. Bu hünsa müşkülün nikâhına gelince her Müslüman için kerih görülür.

- 42. Horasan toprağından ve kocası olan bir kadını zikretmene gelince. Diyorsun ki kadın Horasan toprağından çıkar. Kendileri de kible ehli olmalarına (Müslüman) rağmen kible ehline savaş açmış olan bir yere gider. Ve orada evlenir. Bu da onların dinidir (mezhep inancıdır). Sonra kadın Horasan'a döner ve bakar ki ilk kocası vefat etmiştir. Bu kadın tövbe ettikten sonra bir Müslüman erkeğin onunla evlenmesi uygun mudur?**

Cevap:

Bu bütün Müslümanlara haramdır. Bu tür meseleleri bana yazman hoşuma gitmez.

- 43. Çadır ve obalara girerken izin ve selamı zikretmene gelince (izin istenir ve selam verilir mi?**

Cevap:

Onlar evdir. Ehline selam verin ve izin isteyin.

- 44. Hanımını boşadıktan sonra, tam iki yıl emzirme üzerine anlaşılan adamın kadına bu iki yılda evlenmeyeceksin şartını koşması uygun mudur?**

¹⁷⁹ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 97-102

Cevap:

Şayet kadın evlenir ve hamile kalırsa bu (iki yıl) tamamlanmadan çocuğu süttten kesmek zorunda kalır demene gelince. (bununla beraber) kadına (evlenmeme) şart çirkindir. Eğer (kadın) şartı kabul ettikten sonra evlenirse günah işlemiş olmaz (çünkü böyle bir şart geçersizdir). Evlilikten önceki süt verme ücreti hesap edilir (almaya hak kazanır). Evlilikten sonrası için ise çocuğun babası dilerse cömertlik edip hesap eder (öder). Eğer kadın dilerse hamilelikten önce verdiği süttün ücretini cömertlik yaparak almayabilir. Bu kabullenen için güzel bir davranıştır.

45. İddet süresi bitmeden önce, senden başka kimseyle evlenmeyeceğim diye verilen söze gelince.**Cevap:**

İkisi de buna azmettiler. Bu zorunluluk gerektiren bir nikâh değildir (bu şart geçersizdir). İddetin bitiminden sonra kadını nikâhlarsa hakim aralarını ayırır (çünkü iddet çeken kadına evlenme teklifini yapmak haramdır). Sonra kadına dönmek ve onunla evlenmek hoşuma gitmez.

Allaha yemin ederim ki; büsbütün olarak kadını terk etmek daha çok hoşuma gider. **İbn Abbas** şöyle diyordu, "eğer verdikleri misakı (evlilik sözü) terk ederlerse ve kadının çekmiş olduğu iddet süresi kadar bir süre daha geçerse o kadını nikâhlamasında bir sakınca yoktur". Ve şüpheli durumu terk etmek daha çok hoşuma gider.

46. Kılıç veya sopayla bir adamı dövüp yaralayan, yaraların iyileşmesinden sonra yaranın diyetini ödeyen ve bundan sonra kendisine (bir başkası tarafından) zulmedilir yaralar tekrar nükseder ilk yaralarda tam iyileşmediğinden dolayı ölen adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

İbn Abbas şöyle diyordu, "Ömer b. Hattab (r.a) bu konuda iki yıldan sonra (yaralanmanın üstünden iki yıl geçmesinden sonra ölen adam için) şöyle hüküm vermiştir: Yarasından dolayı alınan diyet sonraki diyeti azaltmaz. Ve şöyle diyor: Ancak bundan dolayı verilmiştir (yani yaralamanın ardından ilk diyet verilmiştir).

47. Bir topluluğa namaz kıldırırken Ümmül kitaptan (Fatıha dan) başka bir şey okumayan ümmi bir imamın durumunu zikrediyorsun ve diyorsun onunla namaz kılanın namazı tamam mıdır, yoksa iade mi etmelidir?

Câbir

El cevap, namazını iade etmelidir. Çünkü sünnete muhalefet etmiştir. Sünnette muhalefet edilen şeyde geçersiz kılır.

48. Kiraat'ı karıştıran sarhoş imamın durumuna gelince.

Câbir

Namazlarını iade etsinler. Ne kötüdür ümmi ve sarhoş olan imam. Bunlardan hiç kimse imamlık etmesin ve hiç kimse onlara tabii olmasın.

49. Üzerinde çokça mal olan (borç olan) mal sahibinin (borç verenin) hayatta veya ölmüş olduğunu bilmeyen adamın durumunu soruyorsun. Ve borçlunun yanında ki malın da zekât var mıdır diye soruyorsun?

Câbir

Borç verenin malından, borçlunun zekât vermesini sevmem! Çünkü o mal onun üzerinde bir borçtur.

50. Yanında ki mala ne yapsın sözüne gelince.

Câbir

Sahibi gelinceye kadar elinde tutsun ve onu (mal sahibini) akrabalarından, kavminden sormayı da ihmal etmesin. Şüphesiz biliyorsun ki; malını istediğinde vermek için, kıymetlendirip sadaka olarak vermen sana vacip değildir.

51. Kendisine çocuk doğuran cariyesini zina yapmakla suçlayan adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

İbn Abbas bu konuda çok şiddetli bir söz söyler ve şöyle der: o cariye o adama haram olur.

52. Bir cariyeyle ortak olan iki adamdan birisi cariyeyle cinsel ilişkide bulunur ve cariye ondan hamile kalır. Diğer ortağı benim cariye bakireydi bekâretini bozdun bakireliği onun fiyatını yükseltiyordu ve hamileliği belli oluncaya kadar zaman geçti(diyorsun).

Câbir

Onunla cinsel ilişkide bulunan zani'dir. Eğer evli ise recmedilir. Bakire iken en yüksek değeri ile kıymetlendirilerek onunla cinsel ilişkide bulunanın malından fiyatının yarısı alınır. Çocuk doğurduğunda ise çocuğu da kıymetlendirilir. Sonra ortağı değerinin yarısını alır.¹⁸⁰

53. Hiç Hacca gitmemiş ve ölümünden önce malından kendi yerine bir insanın Hac yapmasını vasiyet eden kadının durumunu soruyorsun?

Câbir

Muhakkak vasiyet etmekle güzel bir iş yapmıştır. Akrabalarından biri de olsa buna ihtiyacı olan birisi onun yerine Hac yapsın.

54. Hür bir kadınla evlenmiş daha sonra bir cariyeyle de nikâhlanan adamın durumunu soruyorsun?

¹⁸⁰ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, . s. 103-110

Câbir

Yaptığı iş ne kadar da kötüdür. Cariye ondan uzaklaştırılır. Eğer cariyeden ayrılmak istemezse o zaman hür kadın kendi başına serbest kalır. (yani hür kadın boşanmış olur çünkü hür ile cariye bir arada olmaz)

55. Cariyesini kölesiyle evlendiren, sonra da cariyesinden yararlanmak isteyen adamın (cariyenin sahibi) durumunu soruyorsun?

Câbir

Cariyenin efendisi kölenin cariyeyi boşamasını emreder. Cariye boşandıktan sonra iddetini çeker ve iddet müddeti sona erdikten sonra efendisi dilerse onu alabilir.

56. Kocası tarafından boşanmadan başka bir memlekete satılan cariyenin durumunu soruyorsun?

Câbir

Cariye satılmadan önce efendisi tarafından kocasından boşanması sağlanır. Eğer satış esnasında efendisi hazır değilse ve kocası boşamamışsa satın alan kişi cariyeye dokunamaz. Çünkü cariyeyi mehir ve şahitler huzurunda nikâhlayan bir kocası vardır.

57. Cariyesini başka birisinin kölesi ile evlendiren kişinin durumunu soruyorsun?

Câbir

Cariyesini başkasının kölesiyle evlendiren kişiye cariyesi helal değildir ancak kölenin veya efendisinin cariyeyi boşamasıyla mümkün olur.

58. Sahibi üstüneyken bir insana refes (çift) atan hayvanın durumunu soruyorsun?

Câbir

Hayvanın sahibine kısas yoktur ama meydana gelen yaralanma ya da ölüm için hayvanın sahibine diyet lazım gelir.

59. Bir bölgenin halkını savaş sonucu esir alıyorsunuz ve o esirlerden karı koca ikisi birden ganimet paylaşımında sizden birine düşüyor ve

onlar birlikte namaz kılıyorlar¹⁸¹ bunların nikâhlarının nasıl olacağını bana soruyorsun?

Câbir

Onların efendisi dilerse ilk nikâhlarını geçerli sayar dilerse de onları ayırır. Eğer efendileri onları ayırırsa kadının İddeti, ayrılmalarından itibaren başlar her ne kadar bunlar daha önce namaz da birleşmiş olsalar da (Müslüman olmuşlarsa da) ve ilk nikâhları üzerinde kalmışlarsa da bu böyledir. Ama eğer namazdan önce (Müslüman olmadan önce) efendileri onları ayırmış ise üzerlerine talak hükmü yoktur.¹⁸² kadını kocasından ayıran efendi kadının temizlenmesini beklemek zorundadır.

60. Henüz hayız görmemiş bir kızla evlenen ve gerdeğe girdikten sonra kadını boşayan adamdan bahsediyorsun?

Câbir

Kocası tarafından boşanmış kadının iddet süresinin dolmasına on gün kala hayız görmeye başlamışsa geçen süre dikkate alınmaz ve süre yeniden başlar. Hayız gördüğü günden itibaren üç hayız süresi beklemek zorundadır.¹⁸³

Bana ihtiyaç duyduğun şeyleri yaz! İhtiyaçlarını bana yazman hoşuma gider ve beni sevindirir.

Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun.¹⁸⁴

61. Gelirinin üçte birine veya yarısına karşılık hurma ağaçlarını dikmek üzere kendisine tarla verilen, adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Bu Kerih görülen bir durumdur. Bunun yerine tarlana ve bahçene bakmak için ücreti belirlenmiş bir adamı tut.

¹⁸¹ Yani esaretten sonra Müslüman oluyorlar.

¹⁸² Yani bu ayrılık fesih tir talak değildir daha sonra evlenmek isterlerse tahlile gerek kalmadan yeni bir nikahla evlenebilirler.

¹⁸³ Hayız görmeden boşanan kadının iddet süresi üç aydır.

¹⁸⁴ İmâm Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s.111-114

62. Gelirinin üçte birine veya dörtte birine karşılık tarlanı ekmek için buğday ve öküz (çift sürmek için) verdiği adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Bu da diğer durum gibi kerih görülür. Ancak ücretini belirlediğin adamı tutman kerih görülmez.

63. Yaptığın masraf kadar, masraf yapan ve tarlana ortak ettiğin adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Adamın tarlada bir süre çalışmasını, çalışırken ara sıra senin işçinin ona yardım etmesini yeterli bulup bundan fazlasını istemediğini söylüyorsun. Bunun bir sakıncası yoktur. Bazen ortaklardan birisi diğerinden daha fazla iş yapabilir bu ortaklığa zarar vermez; lakin ortağının fazla bir iş yapmasını şart koşma.!

64. Beytülmal'dan (Devlet hazinesinden) para almak isteyen ve senin de üzerine borç yazıp kabullendiğin adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Bu kerih gördüğüm bir durumdur. Kendine ait maldan borç ver ve borç verdiği adamda borcunu sana ödesin! Bu daha uygun olur. Ancak zamanı belirlenmiş bir sözleşme geciktirilirse bu faiz hükmündedir.

İhtiyaçlarını ve ihtiyaç duyacağın şeyleri bana yaz.

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun¹⁸⁵

65. Bir vazifeyi üstlenmek için bir bölgeye gönderilen ve o bölgenin liderleri, ileri gelenleri kendilerini küçük düşürecek kadar saygı gösterdikleri o adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Eğer bunu korkudan yapıyorlarsa bu uygun bir davranış değildir. Hoşuma giden davranış biçimi kendilerine kaybettirmeyecek ve zarar vermeyecek şekilde davranmalarındır. Bir vazifeyi üstlenmek için bir bölgeye gönderilen ve o bölgenin

¹⁸⁵ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 115-117

liderlerinin Hayvanına (bineğinin) yemini vermede de orta yolu bulmalılar. Şüpheli şeyleri bırak maruf olanı al.

Sizin tarafınızda meydana gelen olayları bana yaz.

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun.¹⁸⁶

66. Mehirlerini mal ve hurma ağaçları olarak belirlediğiniz kadınları nikâhladığınızı haber veriyorsunuz ve her hurma ağacının bilinen bir fiyatının olduğunu ileri sürüyorsunuz.

Câbir

Ama dirhem (para) olarak belirlediğiniz mehri memleketinizin adeti üzerine karşılıklı rıza ile hurma ağaçlarıyla değiştiriyorsunuz bunun bir sakıncası yoktur. Rıza olduğu halde şarta uymak daha uygundur. Belirli bir şey üzerine karşılıklı rızaya varılmadan dirhem (para) olarak belirlediğiniz mehir de ise bu konuda kadın muhayyerdir. İster parayı isterse de hurma ağaçlarını tercih eder.

Nikâh ve mehir belirlendikten sonra veliler karşılıklı rızaya varsalar dahi kadını arzulamadığı bir şeye zorlamaya hakları yoktur. Mehir belirlendikten sonra iş velilerin elinden çıkar bu konuda yetki kadınındır.

67. Adam, bin dirhem veya Allah'ın dilediği kadar dirhemle evleneceğim; Sonra nikâh esnasında bu bin dirhem değeri bilinmeyen hurma bahçemin ve tarlamın içindedir diyen adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Kadına bunu kabul etme hakkı vardır. Ancak kadın şunu da diyebilir bunun yerine kavminden evlenen kadınlara verilen mehir miktarını ver.

68. Kocanın malında kadına ait olan ve mehir olarak değeri bilinmeden verilen tarla ve bahçeyi satmak için kadına baskı yapılamaz. Kadın parasını tam olarak alana veya hakkından dilediği kadarından feragat edene kadar kadın hiçbir şeye zorlanamaz.

69. Kendilerine ruhsat bularak (arayarak) hürlerin alım satımını yapanların durumunu soruyorsun?

Câbir

Bu müminlere haramdır. Bu konuda alıcı ve satıcı eşittirler (ikisi de günah işlemiş olurlar). Seni şüpheye düşüren şeyden uzak dur. Seni şüpheye düşürecek bir şey başına gelirse ondan vazgeç. Şüpheyi ehline bırak. Sana selam olsun.¹⁸⁷

71. Sizden önceki insanların tartıştıkları bir konuyu soruyorsun? Bir kadın, bir adamın nikâhı altında bulunan iki hanımına'da süt verdiği haber veriyor.

Câbir

Eğer kadın yalancılıkla itham edilmeyen birisi ise tasdik edilir ve araları ayrılır. (ikisi aynı eşle nikâhlı kalamaz.) Çünkü koca, iki kardeşi bir nikâhta cem etmiştir; bu da günahların en büyüklerindedir. Koca, iki hanımından birisini boşadıktan sonra boşanan kadının iddet süresi bitmeden kocanın diğer hanımıyla beraber (cinsel ilişkiye) olması uygun değildir. Koca için, bunların dışında ruhsat vardır. (Koca bu iki hanımı dışında başka bir kadınla evlenebilir ve başka karısı varsa beraber olmasında bir sakınca yoktur.)

72. Babasının cinsel ilişkiye girdiğini bilmeden, aynı cariye ile cinsel ilişkiye giren adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

O cariyeyi satsın! Çünkü o cariye ile cinsel ilişkiye girmesi onun için caiz değildir.

73. Bir cariye ile ilişkiye girdikten sonra onu satan ve üç gün sonra sattığı cariyenin kardeşi ile ilişkiye giren adamın durumunu soruyorsun?

Câbir

Benimsediğim görüş o cariye ile ilişkiye girmemesidir. Çünkü ikisin arasını cem etmiştir. Cariyede olsalar iki kardeşin arasını cem etmek (ikisi ile beraber olmak) caiz değildir. Satılan cariyenin iddeti bittikten sonra, kardeşiyle beraber olmasında bir

sakınca yoktur. Ben inanıyorum ki bu da boşanmış hür kadın gibidir. Bu konuda en güçlü görüşe tutunuyorum ve şüpheyi ehline bırakıyorum.

Bil ki; senin yanında bana ait bir mektubu yok etmeden yanında bırakman hoşuma gitmez. Sana yazdığım hiçbir şeyi benden rivayet etme.

Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun.¹⁸⁸

74. Hurma bahçelerinin sahiplerine, zekâtı çıkarmak için ürünü tahmin etmeyi ve tarlalarında ikamet eden insanları tahmin edilen miktarı zekât olarak vermeye zorlamayı soruyorsun?

Câbir

Buna göre idarecinin yapması gereken şey şudur: mahsul ve meyvelerde zekât vacip olduğunda adam gönderip tahmin (ekspertiz) yaptırmaktır. Eğer idareci malı tahmin ettirmezse mal sahibi iki adil kişiye malı tahmin ettirerek zekât miktarını tespit ettirir. Bundan sonra zekât miktarından geriye kalan malında istediği gibi tasarruf edebilir. Bunun yenmesi helaldir. Fakat bu tahmin işinde Aslana binmiş gibisin. Bundan ayrılacağını zannetmem. Yapabiliyorsan uygun görmediğin şeyden uzak dur. Şüphesiz Allaha hiçbir şey gizli kalmaz.

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun¹⁸⁹

75. Müslümanların taze hurmalarından, tahıldan ve meyvelerden haraç (toprak vergisi) alınabilir mi diye sorduğun soruya gelince,

Câbir

Hayır. Ömrüme and olsun ki fariza'dan (zekâtтан) sonra Müslümanların malları üzerinde herhangi bir şey yoktur. Her ne kadar malları çok olsa dahi.

76. İdare ettiğin topraklarda Müslümanların mallarından bahsetmene gelince,

¹⁸⁸ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 124-126

¹⁸⁹ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 127-128

Câbir

Sadakanın (zekâtın) yanında cizyeyi de almak istediğini yazmışsın. Buna hakkın yoktur. Ancak Müslümanların mallarının sadakası (zekâtı) sadakayı (emrini) gönderene aittir. (farz kılan Allah'a aittir). Sadakayı (zekât ı) cizyeye çevirme!

Şüphesiz Allah seninledir. (seni görüyor). Şüphesiz öğrendin ki; Şeytan, işini sana öyle süsleyecek ki Allah'ın seni muhafaza ettiğinin dışında seni felakete götüreceğinden korkuyorum.

Allah'dan bizleri ve seni hatalardan ve fitnelerden korumasını istiyoruz. Ve yine ondan istiyoruz ki bizleri ve seni her şer sahibinin şerrinden himaye etsin.

Ve ondan diliyoruz bizden ve senden bize kötülük yapmak isteyen insi ve cinni şeytanların şerrini def etsin. Allah'ı boğazlarına salıyoruz (Allah'ın gazabı onlara musallat olsun).

Ve yine ondan diliyoruz kulaklarını, gözlerini ve organlarını alsın. Dilediği şeyle onlara karşı bize kafi gelsin. Ta ki bizden razı olacağı şükürle işin sonucunu tanıyana kadar yardımını devam ettirsin.

Ve sana selam olsun.¹⁹⁰

77. Falan kimsenin tarlasındaki buğday ve arpa üzerine selef akdi yaptığını ve malı teslim alma zamanı geldiğinde razı olmadığın (selef akdi esnasında şart koşulanın dışında) ürünü kabul veya reddetme durumunu soruyorsun?

Câbir

Senin ancak şart koştuğun ürünü istemeye hakkın vardır. Eğer arkadaşın selef akdinde konuşulan üründen daha iyisini getirirse bunu şart koşmadığın sürece bunun bir sakıncası yoktur.

78. Satın aldığın malı teslim almadan satmayı soruyorsun?

Câbir

Tamamını teslim almadan ve tartmadan satman hoşuma gitmez.

¹⁹⁰ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 129-133

**79. Senin babanın cinsel ilişkide bulunup düşük yapan cariye-
ninin durumunu soruyorsun?**

Câbir

Bu konuda düşük çocuk tam gibidir. Haram hükmünü vermediğim halde cariye-
yi satıp parasını yemen hoşuma gitmez.

Emirin (yöneticinin) yanında düşük yapan cariye-
nin satış hükmünü biliyorsun. Sevdiğim şey şudur: eğer cariye-
yi satacaksan bilinmeyen bir yerde sat. Şüphesiz
amirlerin emri bildiğin gibidir. ***Biz onlardan korkuyoruz bizim için bahane
arıyorlar.***¹⁹¹

**80. Ve bana küçük abdestten sonra gördüğün akan sıvının hükmünü
soruyorsun?**

Câbir

Ondan dolayı cinsel organını yıka. Abdest al ve namazını kıl. O sıvıdan dolayı sana
boy abdesti gerekmez. Çünkü mezi'dir. Mezi meni değildir.

81. Cariyeden azil yapmayı soruyorsun.

Câbir

Bunun bir sakıncası yoktur.¹⁹²

82. Gözün (nazarın) durumunu soruyorsun?

Câbir

Nazardan sakınmak için rukye (muska) yapılır. Ve Allaha sığınarak dua edilir.

**83. Kendilerine fayda vermeye güç yetiremediğin bir topluluğun
kendilerine fayda vermeni umarak sana hediye vermelerini
soruyorsun?**

¹⁹¹ Cariye efendisinden çocuk doğurunca ümmü'l- veled olurdu. Artık o cariye satılmazdı.
Ancak düşük yapan cariye-
nin hükmü de imam Câbir in mektuba cevap verdiği zamanın
yönetimi tarafından ümmül veled olarak kabul edilirdi. İmam Câbir aynı görüşü
paylaşmıyordu ve bu yüzden böyle cevap veriyordu.

¹⁹² Azl, kadının hamile kalmaması için meninin rahim e değil dışarıda boşaltılmasıdır.

Câbir

Onlardan hediye kabul etme. Çünkü onlar bunun için sana hediye veriyorlar. Bunu yapmadığında bu ihanet olur. Şüphesiz sen başına getirildiğin işte emanette emin kılınmışsın. Hiçbir şekilde emanete zarar vermeden bir topluluğa yaptığın bir iyiliğe karşı sana hediye vermelerinin bir sakıncası yoktur.

Allah sana mutlu bir hayat versin. Bizim ve senin günahlarını affetsin. Bak sana yazdığım **hiçbir mektubu geri bırakmadan imha et**. İhtiyaç duyduğun şeyi bana yaz!

Şüphesiz ben rızanı istiyor ve arzuluyorum. Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun.¹⁹³

84. Ummân develerinden bir deveyi bana satın alman için sana yazayım diye (emredeyim) mektup göndermişsin.

Câbir

Bunu uygun görüyorsan yap. Ummân'ın soylu develerinden bir deveyi bana getirirsen hoşuma gider. Cilvesi, yürüyüşü ve güzelliği hoşuna giden asil bir deveyi benim için satın al. Ben artık yaşlandım. Huyu güzel olan bir deveye sefer için ihtiyaç duyuyorum. Eğer gönderilmesi kolaysa dilediğin kişiyle bana gönder. Ve satın aldığın fiyatı bana yaz. İnşallah deveyi getirecek adamla ücretini gönderirim.

85. Bana çiftçilik durumunu yazmışsın (soruyorsun).

Câbir

Tarla, su, çift sürme aletleri, öküz ve tohum senden ve senin yanına gelen bazı insanların sadece işçilikleri hoşuna gider. Ne sen onlara bir şart koşuyorsun ne de onlar sana. Bunun nedeni sana duydukları güven, iyilik ve güzel ahlakın içindir. Senin için tarlayı ekiliyorlar, suluyorlar, hasat zamanı gelince biçiyorlar ve topluyorlar. Ekip biçme işini tamamladıklarında hoşlarına gidecek ve razı olacakları az veya çok haklarını vermende senin için bir sakınca görmüyorum. Bunu yap (onları memnun et).

¹⁹³ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 134-136

86. Farklı beldelerde sana ait olan tarlaların durumunu soruyorsun?

Câbir

Ürünün bir araya toplanmasının zorluğundan başka bir zorluğu yok. Ancak her beldedeki tarlanda çalışanlar, ekip biçme işini bitirdiklerinde Allah'ın farz kıldığı hakkını (zekât) çıkarmak suretiyle mahsulünde tasarrufta bulun. İçindeki hakkı (zekât ı) verdikten sonra (farklı yerlerdeki mahsulün) hepsini bir araya getirmemen sana bir zarar vermez.

87. Farklı bölgelerdeki tarlana giderken namazının durumunu soruyorsun (namazını tam mı kılacak yoksa kısaltarak mı).

Câbir

İster tarlanda çalış ister çalışma. İkamet ettiğin evine dönünceye kadar namazlarını ikişer rekat kıl. Eğer Ramazan ayında tarlalarına gidersen ve oruç tutmak sana zor gelmezse orucunu tut. Yok şayet sana zor gelirse ikamet ettiğin evine dönünceye kadar orucunu boz. Çünkü Allah sizin için kolaylık diler zorluk dilemez.

88. Hacca gitmek için izin istediğini ancak sana izin verilmediğini daha önce hac ile umreyi birlikte (hacc-ı kıran) yaptığını ve ne yapman gerektiğini soruyorsun?

Câbir

İzin isteyip de sana izin verilmeyen hacca niyet etmeden dolayı sana hediye (kurban) gerekmez. Ancak tatavvu olarak kesmen müstesnadır. Şüphesiz Allah şükredilen ve her şeyi bilendir. Develeri koyunlarla satın aldığınızı soruyorsun. Bunda bir sakınca görmüyorum.

89. Bir adamı dövdüğünü, darp sonucunda adamın öldüğünü, çocuklarına babalarının diyetini belirleyin diye haber gönderdiğini ancak diyeti almak istemediklerini, sana sadaka olarak bağışladıklarını ve sen onlara kırk devenin değerinde para verdiğini yazmışsın.

Câbir

Eğer onlar diyetin geri kalanını senin onlara vereceğin zarardan, azaptan korktukları için değil de gönül hoşnutluğuyla zorlanmadan sadaka olarak sana

bağışladıklarını biliyorsan diyetin geri kalan kısmını almamalarını kabul et. Yok, eğer bunu korkudan yapmışlarsa diyetlerini tam olarak ver. Seni şüpheye düşüren şeyi terk et. Şüpheye düşürmeyi ise al.

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun.¹⁹⁴

90. Hul'u dan sonra talak'ı zikretmene ve şefkat gösterdiğiniz birinin başına geldiğini iddia etmenize gelince.

Câbir

Şüphesiz fakihler bu konuda şöyle diyorlar; hulu¹⁹⁵ yapana talak yoktur. Hulu boşaması gibidir.

91. Adet kanı görmeden boşanan ve iddetinin birinci veya ikinci ayında hayız gören kadının, yaşlıları adetten kesilmiş bir kadının iddet çekerken hayız görmesi, bir başkası iddet çekerken hayızlı durumunun uzaması ve başka bir kadın ise adeta girmesinin çok gecikmesinin durumunu soruyorsun?

Câbir

a. Bana bu konuda ulaşanı ve görüşümü beyan etmemi istediğini yazmışsın. Sana **İbn Abbas**'tan haber veriyorum. **İbn Abbas** şöyle diyordu: "Allah hayız'ı (adet kanı) hamileliğe işaret kılmıştır. Hayız hamileliğe nişan olmuş. Adet kanıyla hamilelikten beri olunur". Hayızdan kesilmiş kadınların iddetinin aylar (3 ay) olarak belirlenmesi şüpheye girme korkusudur.

b. Hayız görmeden boşanmış ve iddet süresini çekerken adet kanını gören kadına gelince. O (**İbn Abbas**) şöyle diyor; iddet süresinin yeni baştan başlaması daha çok hoşuma gider. Çünkü bazen kadın hamile kalır ve adet'i bilinmez. Bazen

¹⁹⁴ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 137-142

¹⁹⁵ Hulu: karşılıklı rıza ile boşanması karşılığında kadının kocasına verdiği belli bir ücrettir. Kadın kocasına vaat ettiği miktarı ödeyince kocanın "seni boşadım" demesine gerek kalmadan kadın emrini eline alır ve bu şekilde (kocaya) mal verildiğinde o da malı kabul ederse o işte hulu yapmış olur. Artık erkeğin kadın üzerinde bir hakkı kalmaz ve kadın kendine malik olur. Onun malı kabul etmesinden sonra, kadının rızası dışında kadın'a dönmeye hakkı yoktur. Eğer bundan sonra (huludan sonra) talak olursa kadını hiçbir şekilde etkilemez. Ancak hulu ile koca dilerse ricii talakla boşayabilir. Ancak hulu yaptıktan sonra talakla boşaması malik olmadığını (nikahı altında bulunmayı) boşamaktır.

de kadın hamile kalır ve hamileliği esnasında adet görür. Bu işte şüphe içermeyen olan hoşuma gider. İnsanların Ali b. Talip'den rivayet ettikleri bize ulaşmıştır. O şöyle diyordu; "Geçen süre hayız aylarındandır". Bu da şüphe içermeyen hamilelik veya hamile olmama durumunun insanlara beyan olmasıyla olur. İçinde şüphe olmayan daha çok hoşuma gider.

- c. Hayız kanaması normal adetinden daha uzun süren kadına gelince. Onun hayız süresi Allah'ın söylediği gibidir. Eğer hayızlı durumunun gecikmesi ve adet kanının kesilmesi bir hastalıktan dolayı ise. Şüphe bulunmayan bir şekilde hamilelikten beri olursa bunun bir zararı yoktur. Allah mazereti en iyi bilendir.
- d. Adet'ten kesildikten sonra kanama gören kadının durumuna gelince. Adet gören kadınların durumu birbirinden farklıdır. Bazen yaşın büyüklüğünden değil hastalıktan dolayı, kadın hayız kanının kesilmesine maruz kalır. Bazen de kadın hayız dışında kanamayı görür (bu da istihazadır). Eğer bu kanamanın hayız kanı olması mümkün olmadığı bilirse ve bu ta işin başından beri kadının normal adetinin dışındaysa, onun iddet süresi aylardır. İddet süresini aylar olarak bekledikten sonra evlenmesinde bir sakınca yoktur. Yok, eğer görmüş olduğu kan hayız kanı ise kadının ve diğer insanların görüşü de "Bu kadın hayızdan kesilmiş bir kadın değildir." ise o zaman hayız iddetini beklemek zorundadır. Allah bunun için zaman tayin etmiştir. Hayız konusunu sorduğun mektupta bu durumların hiçbirinde kadını nikâhlama.

92. Hak ve sünnete muhalefet edildiği bilinen bir durumda ne yapılır diye soruyorsun?

Câbir

İddet süresi içinde nikâhlanan hiçbir kadın yoktur ki; araları ayrılmasın. (Yani hakim kadın ile kocayı birbirinden ayırır). Her ne kadar üzerlerinden zaman geçse de hiçbir şekilde hak ve sünnete muhalefet edilen nikâhın iadesine zorlanamaz. Ancak bu evlilikte henüz cinsel ilişkiye girilmemişse onlar için sahih nikâhı arama hakkı vardır.

93. Adamın çocuğuna, akrabalarına veya hanımına "mâlimdan şu kadar sana olsun ey falan kimse." diyerek hibede bulunmasına gelince.

Câbir

Çocuğa yapılan hibenin dışında bir şey yoktur (yani bir adamın çocukları arasında yalnız birine hibede bulunması adaleti zedeleme ihtimalinden dolayı müçtehitler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir). Hibe ettiği şeyi beyan etmese dahi ona adamın (ödemekle yükümlü olması) olur. Eğer evlat babasının evindeyse veya babanın ona hibede bulunduğu şey kendisine ayrılmamış ve ne olduğu bilinmemiş ise o hibe mirasın içindedir. Pak ve nezih olanı (şüphe barındırmayanı) çocuğun babasının kendisine ne ayırdığını (hibede bulunduğunu) bilmesi ve babasının da kendisine ne hibe ettiğini bildirmesidir. Her ne kadar insanlar bundan başkasını söyleseler dahi.

94. Zekât hangi mallarda farz edilmiştir diye sorduğun soruya gelince.

Altın, gümüş, davar ve toprak ürünlerinden başka bir şeyden farz edildiğini bilmiyoruz. Fitrede ise kişi başına bir saadır (ölçü birimi).

İnci ve mücevherata gelince, bunlarda zekât yoktur. Her ne kadar değeri çok olsa bile zekât düşmez. Ancak onlarla ticaret yapılırsa o müstesna (o zaman inci ve mücevheratın ticaretine zekât düşer). Siz her ne iyilik yaparsanız Allah onu bilir.

95. Hanımlarınızın ziynetlerindeki zekâtı zikretmene ve hanımlarınızın takılarında ki zekâtı vermemek için size baskı yaptıkları iddiana gelince.

Câbir

Bunu yapmaya (ziynetlerinin zekâtını çıkarmaya) zorlamanız sizin için daha hayırlıdır. Eğer bundan hoşlanmaz iseler size düşen ancak marufu emretmektir.

96. Adam malının zekâtını çıkarmayan kadını nasıl tutar sözüne gelince.

Câbir

Bu ancak (kadını yanında tutması) zekâtın (farzietini) yalanlar ve inkar ederse haram olur.

Bana yazarak bundan sorduğunu iddia ediyorsun. Diyorsun ki senden önceki fakihlerden işittim, onlar işi tam yerinde yapmadılar ve taşı gediğine koymadılar, rivayeti yanlış yaptılar. **İhtiyaç duyduğun şeyi tam bir gizlilik ve güven içinde bana yaz. Şüphesiz içinde bulunduğumuz durumu biliyorsun. Bize bahane**

arayanlardan korktuğumuzu da biliyorsun. Bizi tehlikeye sokacak hiçbir işi bizden isteme.

Allah seni ıslah etsin. Duaları kabul eden ve kullarına yakın olan Allah'tan; gözümüzü nurlandıracak onunla bizleri müdafaa edecek bir kimseyi, bize nasip etmesini ve göstermesini istiyoruz.

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun. ¹⁹⁶

97. Kadınların nikâh akdini sorduğun bir mektup yazmışsın.

Câbir

İbn Abbas şöyle diyordu; “veli olmadan kadınların nikâh akdini tavsiye etmem. Velilerin izni olmadan nikâh caiz olmaz. Velisiz akdedilen nikâh firkattir (hâkim onları ayırır). Bundan sonra hiçbir şekilde bir araya gelemezler. Velisiz akdedilen ve velisi olmayan kadının nikâhı hâkime arz edilir. Durumu bilinmeyene gelince, ilan edilmiş nikâhtan sonra haram olduğunu sanmıyorum. Onları ayırmadan nikâh akdi için adamlara (bu konuda âlim olanlara) müracaat edilmesi hoşuma gider. **İbn Abbas** buna benzer konularda ri'ci talak ve velisi olan nikâh akdine bir erkek ve iki kadının şahitliğinin yeterli görmüştür. Bazen durumlar birbirine benzer. Bazılarında ruhsat olur, bazılarında olmaz. İlim ehli şüphesiz olanı arzularlar şüpheli olandan hoşlanmazlar. Ne var ki bazen işler harama varmaz ama kerahat sınırını da aşar bunun üzerine sahibi yerilmez.

98. Cinsel ilişkiye girmeden ölüm döşeğindeki kocası tarafından boşanan kadını zikretmene gelince,

Câbir

Hayır, Kadın kocası sağken ta ki zarar konumu gidinceye kadar (kadın) evlenmesin. Çünkü kocası ölmeden evlenen kadın mirastan mahrum kalır) (mirastan mahrum bırakmak için ölüm döşeğinde hanımını boşayan adamın) gözü aydın olmasın. Ancak kadın evlenirse o başka.

İbn Abbas “böylesi bir durum kadının miras ve mehir hakkını götürür, Kadın zarar gidinceye kadar beklemesi gerekir. Miras ve sıdaki hak etmesi için bu konuda

¹⁹⁶ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 143-149)

İbn Abbas'ın bu sözü olmasaydı, zarar vermek için (mirastan mahrum etmek için) hanımını boşadığı bilirse ve kadın evlenmiş olsa dahi mirası ve diğer (hukuki) haklarını hak eder demek hoşuma giderdi.

Bizden öncekilerin görüşü benimsediğimiz görüşten daha iyidir. Sonradan gelenler hala ilklere hürmet gösterirler. Bunu en fazla hak edenler Resullullah ile hicret edenler ve onlara güzellikle tabii olanlardır. Çünkü onlar şahit olmuşlar ve bilmişlerdir. Üzerimizde hak olan şey ise (onların) adımlarını takip etmek ve eserlerine uymaktır.

Bil ki hiçbir topluluk sonradan gelenleri ilkleri ile nizaa (tartışmaya) girmediği sürece ve ilim ehli ilimlerine sımsıkı sarıldıkları müddetçe helak olmamışlardır.

99. Bir adamın karısına ben seni kendime haram görüyorum dediği soruna gelince,

Câbir

Bu adamın niyetine bağlıdır.

100. Bir adamın hanımına “zina etmiş olmandan korkuyorum” demesine gelince

Câbir

-Bu sui-zandır.

101. Kocasını ile hulu/ayrılmak isteyen ve kocasının da istemediği kadının durumuna gelince,

Câbir

Kadın kocasına bir talakı bana bin dirheme sat der, kocada bunu yapar. Sanıyorsun ki adam bununla hulu yapmak istememiştir. Benim görüşüm kadın kocasını aldatmıştır. Ve kadından alınan az şey dahi huludur. Bundan sonra adamın talak hakkı geçersiz olur ve kadın nefesine malik olur.

102. Soyguncuların bir toplulukla karşılaşmaları ve onları soymaları, onları soyduktan sonra gasp ettikleri kimselere mallarının bir kısmını geri vermeleri ve soyguncuların ” bunların hepsini sizlere malınızdan veriyoruz” demesi üzerine soyulanlardan bir adam sitem ettikten sonra diyor ki “çok iyi biliyorsunuz ki bu mal benim

malıdır ve bu eşya benim eşyamdır". Soyguncuların da "şüphesiz senin malın ve eşyan olduğunu biliyoruz. Fakat bizlere ait olan, aramızda ki maldan verdik" demelerini zikretmene gelince,

Câbir

Adamdan alınan malın kendisine iade edilmesi haktır. Her ne kadar bu şekilde vermişlerse de bir topluluğun bir başkasının malından vermeye hakları yoktur.

103. Nimet ehline (eski efendisi iyilik yaparak azat ettiği köleye mirasçı olabilir mi) herhangi bir şekilde miras payı gelir mi diye zikretmene gelince,

Câbir

Bana ulaşan habere göre **İbn Ömer**'e azatlı kölesinin mirası verilmiştir. **İbn Ömer** de o mirasla onun yerine köle azat etmiş ve sadaka vermiştir. **İbn Abbas** ise bu konuda nimet ehline başka kimseleri yoksa mirasa onlardan daha müstahak kimseyi görmezdi ve nimet ehline velayet hakkı tanırdı sanki velayeti nimete benzetirdi. Nimet edilene nimet edenleri mirasçı kabul ederdi. Ama akrabaları ve mirasçıları olan kimselere ise miras taksiminde onlara bir şey ulaşmaz. İnsanlar bu meselelerde bildiğin şeyi söylüyorlar.

104. Malı olan biri, bir şeyler üzerine kitabet akdinde bulunduktan sonra efendileri malından haberdar olurlar ve "bizden malını saklamıştır" diye söylemelerini zikretmene gelince,

Câbir

Eğer daha önce malını sormuşlarsa o da malının olmadığını söylemiş ise mal onların malıdır. Yok, hiçbir şeyi araştırmadan kitabet akdini yapmışlarsa umulur ki onda olan ona hükmedilir. Ancak **İbn Abbas** şöyle derdi "eğer kitabet akdinde bulunanın bir çocuğu olsa kölelik konusunda kitabet akdinde bulunmuşsa o müstesna. Çünkü o bir şahıs hakkında kitabet akdinde bulunmuştur. Köle olan çocuğu mal olarak telakki etmesini caiz görmem". İnsanların yapacakları kitabet akdinin en sevileni adamın şöyle demesidir "benim şu kadar çocuğum ve şu kadar da malım vardır. Siz sağ ben selamet". Adamın üzerine bir tabiiyet söz konusu olmaz.

Kitabet akdinde bulunmak isteyen birinin efendisi tarafından bir sayfada (belirli şeyler üzerine) kitabet akdi düzenlenir ve o mükateb aşıkları miktardan hiçbir şey vermezse efendilerin anlaşmayı bozmaya hakları yoktur.

O borçlulardan bir borçludur. Onlar için onu borcunu vermeye teşvik etmeleri ve sıkıştırmaya hakları vardır. Ne var ki **İkrime** şöyle demiştir “mükateb anlaştıkları şeyden birazını verse o borçlulardan bir borçlu olur (yani kitabet akdi geçerlidir). Eğer birazını dahi ödemezse kendisine şart koşulandan dolayı muahaza edilir (yani kitabet akdi fesh olur). Ve **Medine Ehli** hala böyle yapmaktadırlar”, der

105. Müdarebe (mal sahibi malının bir kısmını ticaret yapmak amacıyla işçiye verir elde edilen kara ortak olurlar) malından adama (işçiye) verilen şeyde mal sahibi şart koşabilir mi diye soruyorsun?

İbn Abbas bundan nehyeder ancak mal sahibi mâlimi şehir dışına çıkarma ve denizden götürme diyebilir. Ama mal sahibinin malı çalıştırana şunu al bunu alma demesi uygun (caiz) değildir.

106. Toprak ağalarının arazilerinde ki; ortaklık meselesini zikretmene gelince.

Kendilerine haram olanı helal kıldıkları için ehli kitap ve diğer müşriklerle ortaklık yapmaları onlar için helal değildir

Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun.¹⁹⁷

107. (Cinsel ilişkiden sonra) kadının rahminde günün bir kısmı veya tamamında tutulan suyun (menin) gusülden sonra dışarı akıtılmasını zikretmene gelince

Câbir

Bunun bir sakıncası yoktur. Bundan dolayı kadına gusül gerekmez. Ancak kadının suyunu kendi kendine akıtması müstesna bundan dolayı kadın gusül yapacaktır.

108. (Adet gören kadının önüne bağladığı) beze elleri ile dokunduktan sonra ellerini yıkamadan elbisesine dokunan kadını zikretmene gelince,

¹⁹⁷ Câbir b.Zeyd el-Ezdî, *Resâil*, s. 150-155

Câbir

Kadın yapabildiği kadar (ellerini yıkamadan) elbisesine dokunmasın. Ki insanın ellerini kullanması bir zorunluluktur. Umulur ki bu tür konuların birçoğunda (kadın) mazur görülür.

109. Efendisi ile cinsel ilişkiye girdiği halde rahmine suyun (menin) akıtılmadığı cariye'nin gusletmesi gerekir mi sorusuna gelince,

Câbir

Kadın gusletsin. Çünkü (bu durumda) gusletmek vaciptir.

110. Elbiseye su (meni) sıçratma meselesine gelince

Câbir

Bu gerekli değildir. Ancak elbiseye yıkanması gereken bir şey isabet ederse o zaman elbiseye isabet ettiği yeri yıkasın. Eğer elbiseye isabet eden şeyi takdir edemez ise (necasetin bulaşıp bulaşmadığını kesin bilmez ise) dilerse o zaman elbiseye su sıçratabilir.

111. Bir evde cariyesi ile cinsel ilişkiye girerken bir başkasının da (hanımı veya diğer cariyesi) ona bakması

Câbir

Haramdır. Ve bu insanların görebileceği en çirkin şeydir.

112. Cariyeleriyle cinsel ilişkiye girmeyeceğine dair yemin eden bir adamın bir yıl veya buna yakın bir süre cariyeleriyle cinsel ilişkiye girmez. Ancak daha sonra ilişkiye girmek isteyen adamın durumunu soruyorsun.

Câbir

Kefaretini versin sonrada cimada bulunsun. Bunu yapması (kefaret vermesi) hoşuma gider.

113. Cariyenin hür sayılması

Câbir

Zihar dışında cariye, hür kadının konumunda sayılmaz. Ancak (başkaları tarafından) cariye hür kadın konumunda sanılabilir.

114. Hanımıyla bir ay boyunca cimada bulunmayacağına dair yemin eden ve bir ay geçtikten sonra ne yapacağını sorduğın adamın durumuna gelince,

Câbir

Kefaret versin veya cimada bulunsun, (kefarete vermeden) her iki durumda da istediğini yapabilir. Ama eğer bir ay için yemin eder ve birkaç ay geçer ise, insanlar bir ay tamamlandığı gün yemin inkıtaa uğrar diye düşünüyorlar.

Ancak benim hoşuma giden durum ise adamın hanımına bunu bildirmesi ve seninle *i'la* (bir adamın hanımına dört ay veya mezheplere göre farklı zaman dilimlerinde yaklaşmayacağına dair yemin etmesidir) etmiştim (demesidir). Ve ay geçti dedikten sonra cimada bulunsun. Ancak bunu yapamazsa o müstesna (örneğin kadın adet, doğum ve başka bir sebepten dolayı cinsel ilişkiye giremiyorsa o başka). Eğer zaman geçer ve adam güzellikle yeminine dönmez ise hoşuma giden şey yemini muğalezenin kefareti ona yüklensin. Çünkü o (hanımına *i'la* yaptığını bildirmemiştir) beyan etmemiştir. Ne var ki **İkrime** (r.a) bir ay veya daha çok ayları aynı derecede görmüştür.

Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Câbir b. Zeyd, *Resâil*, s. 156-158

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
İşçi ücreti	5															1			5
Cünüplük	1		4		2														2 9
Cariye	1		2																1 4
Hasta		2																	2
Zina		1	1																2
Alım satım		1	1	1	1			2	3							1			9
Cinsellik		1	1			2				2	2			1					1 9
Nikâh		1	1	1		3	6		3	2	1								18
Miras			1																1
Borç																			
Namaz			1	1	4	2										1			9
Temizlik			1											1					2 4
Hac				1			1									1			3
Teyemmüm					1														2
Selamlaşma						1													1
Diyet						1	1									1			3
Zekât						1						1	2			1			5
Emanet						1													1
Borç								1											1
Devlet ricali ilişki									1										1
Yemin																			2 2
Azl														1					1
Nazar														1					1
Hediye														1					1

Sonuç

İmam Câbir b. Zeyd'e nispet edilen *Resâil'ler* ilim dünyası için çok önemli bir kazanımdır. Zira İslam tarihinin erken dönemiyle ilgili kaynak neredeyse yok denecek kadar azdır. Resâiller'in, İslamî ilimlerin farklı alanlarında araştırma yapan uzmanlara yeni yorum imkânları sunacağı kanaatini taşımaktayız. Herşeyden önce yerleşmiş yanlış kanaatlerin izale edilmesine katkı sunacaktır.

Resâiller, İmam Câbir b. Zeyd ile Ehl-i Hak ve'l-İstikame (İbâziye) arasındaki ilişkiye ışık tutmaktadır. Zira Basra'da yaşayan, İbn Abbâs gibi çok sayıda sahabenin övgüsüne mazhar olan bir şahsın "okunduktan sonra mektuplarının yok edilmesini istemesi" önemli bir ayrıntıdır. Nitekim devrin siyasi egemenleri tarafından hem kendisinin hem de talebelerinin sürgünlere gönderilmeleri ve çok acımasız işkencelere mazruz kalmaları İmam Câbir b. Zeyd'in Ehl-i hak ve'l-İstikame ile olan ilişkisine ışık tutan en açık deliller arasında yer alır.

Mezhepler tarihi ve kelim kaynaklarının belli ölçüde siyasetin etkisi altında şekillendiği herkes tarafından bilinen bir husustur. Özellikle siyasi idareye muhalif olan topluluklar tarifi mümkün olmayan iftiralara maruz kalmışlardır. Bu topluluklar önce siyasi tekfire uğramışlar daha sonra da itikadi tekfire maruz kalmışlardır. İbâdiyye fırkasının ilk temsilcileri hilafetin bir ailenin mülküne dönüşmesine karşı çıktıkları için önce siyasi tekfire uğramışlardır. Daha sonra itikadi tekfire maruz kalmışlardır. Bu durumun bilinen başka örneklerinden birisi İkrime'nin durumudur. Süfyân-ı Sevrî kendilerinden tefsir alınacak dört kişiden birisi olarak zikrettiği İkrime, Haricîlik suçlaması ile değersizleştirilmeye çalışılmıştır. (İbn Hallikân, Mu'cemu'l- Udebâ, c. V, s. 63). Razi onun kitap sahibi olduğunu söylemektedir. (İbn Hatim er-Razî, *Kitabu'l-Cerh*, c. III, s. 244) İkrime'nin vefat tarihi h. 107 İmam Câbir b. Zeyd'in vefat tarihi h. 93'tür. Her birisi bir ilim pınarı olan sahabeden ders almış bu zatların kitap sahibi olmaları kimseyi şaşırtmamalıdır.

Bilmeliyiz ki Kur'an ve Hz. Peygamber'in sahih rivayetleri dışındaki tüm bilgiler beşer ürünü olmaları sebebiyle eleştiriye açıktır. *Resâil* gibi ortaya çıkan kadim yazmalar ışığında ezberlerimizi yeniden gözden geçirmemiz gerekmektedir. *Resâil* İbâdî topluluğun kültürel seviyesine ışık tutmakta ve İbâdîler hakkında ileri sürülen

olumsuz kanaatleri gözden geçirmemize vesile olmalıdır. Resâiller'e baktığımızda, Emeviler'in siyasi tekfiri sonucu cahil ve terrorist bir grup olarak tanıttıkları İbâdîler'in, sanıldığı gibi cahil ve toplumun huzurunu bozan insanlar olmadıklarını anlayabiliriz. Ayrıca onlar hakkında” sahabe düşmanı, sahabeyi tekfir ederler” iddiaları da ilmi değerini yitirmiştir. (İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir usulü*, s.296)

İmam Câbir b. Zeyd'in resâilinde yer alan sorulara ve onlara verilen cevaplara bakıldığında İbâdî topluluğun sanıldığı kadar politize bir topluluk olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İslamî bir hayat yaşamak için fıkhnın en ince konularını sormaları onların Kur'an ve sünnete dayalı bir hayat sürdürdükleri göstermektedir.

KAYNAKÇA

A. Telif Eserler

1. Orhan Ateş ;
el-İbadiyyetu min masadiriha. / Arapça, trc. E. Said el-Hac. -- Cezair : Kitabook, 2014/1435. 214 s. ; 24 cm.
2. Orhan Ateş,
Mu'tezile İbâziye Etkileşimi
3. Orhan Ateş ,
Feteva
4. Orhan Ateş,
Günümüz Umman İbadiyyesi

B. Çeviri Eserler

1. **el-Cevahiru'l-münteka = İbâzî tarihi (İbâzî biyografi seçkisi).** / Ebu'l Kasım b. İbrahim el-Berradi ; tercüme Orhan Ateş. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021.
2. **İbâzî fıkhi : Kitâbü'l-vad' muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkıh.** / Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cennâvuni ; ta'lîk Ebu İshak İbrahim İtfıyyîş, Nâsır b. Muhammed el-Mermûrî ; tahkik Ahmed b. Salih Şeyh Ahmed, Bükeyr b. Muhammed b. İsa Fehhar ; tercüme Orhan Ateş. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 190 s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 4)
3. **Resail (mektuplar):erken dönem İbâzî klasığı = resaili imam Câbir b. Zeyd el-Zeydi** / İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdi el-Ummâni, çev. Orhan Ateş, 93/711-12 ; tercüme Orhan Ateş. -- 2. bs. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 115, [1] s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 2)
4. **Müsned: İbâziye'nin temel hadis kaynağı.** / er-Rebi b. Habib b. Amr el-Ezdi el-Basri el-Ummâni, , H. 80-150 ; tercüme Orhan Ateş ; takdim Ethem Ruhi Fığlalı. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 300 s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 1)
5. **İbâzî İslam tarihi: (İbâzî biyografi seçkisi) = el-Cevahiru'l-münteka** / Ebu'l Kasım b. İbrahim el-Berradi ; tercüme Orhan Ateş. -- 2. bs. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 308 s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 3)
6. **İbâzî mezhebinde iletişimsel düşünce** / Nasır b. Ali b. Salim en-Neddabi ; tercüme Orhan Ateş. -- 2. bs. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 95 s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 7)
7. **İbâzîlik araştırmaları** / Amr Halife en-Nami ; tercüme Orhan Ateş. -- 2. bs. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 206 s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 8) Orijinal kitap adı: Dirasat ani'l-İbâziyye
8. **Kendi kaynaklarından İbâziye** / Orhan Ateş. -- 2. bs. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 238 s. ; 24 cm. -- (İbâzî kütüphanesi ; 9)
9. **İstibdat (ötekileştirilenlerin tarihi) = İstibdad** / Ahmed b. Hamed el-Halili, çev. Orhan Ateş ; tercüme Orhan Ateş. -- 2. bs. -- Ankara : Astana Yayınları, 2021. 380 s. ; 24 cm. Orijinal kitap adı: el-İstibdad: mezâhiruhu ve müvacehetuhu

C. Yayınlanmış Makaleler

1. ATEŞ,, Orhan
Salim B. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2009, cilt: IX, sayı: 2, s. 99-114

2. Ateş, Orhan
İzkevî'ye Göre Mu'tezile Fırkaları ve Görüşleri, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2015, cilt: X, sayı: 1, s. 35-56
3. Ateş, Orhan
İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2015, cilt: X, sayı: 1, s. 85-109
4. Ateş, Orhan
İbâdî Bilgin Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el-Vesyânî'nin Mu'tezile Reddiyesi, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2015, cilt: X, sayı: 1, s. 133-147
5. ATEŞ, Orhan
el-Milel ve'n-Nihal'in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristani'nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2008, cilt: I, sayı: 2, s. 105-130
6. ATEŞ, Orhan
Bir İbâdî Çocuk İlmihali "Telkînü's-Sıbyân", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2009, cilt: II, sayı: 1, s. 77-100
7. Ateş, Orhan
İbâzî Edebiyatı (Ebu'l-Kasım Berrâdî ve "er-Risale fi Ba'dı Kütübü'l-İbâziye" Örneği), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, cilt: XIII, sayı: 1, s. 93-122
8. Ateş, Orhan
Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziye Örneği), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: XIV, sayı: 1, s. 293-328
9. Ateş, Orhan
Medyatik Mezhepler Tarihi Yazıcılığı, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2015, cilt: VIII, sayı: 1, s. 53-85
10. Ateş, Orhan
İbâziye Haricî Bir Fırka mıdır?, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi = Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, 2017, cilt: IV, sayı: 1, s. 1-23
11. Ateş, Orhan
İbâzî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim B. Ebî Kerîme, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi = Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, 2017, cilt: IV, sayı: 4, s. 1-24
12. Ateş, Orhan
Kuzey Afrika ve Mağrib İbâzîliği, *Uluslararası Teoloji & Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, cilt: I, sayı: 1, s. 18-27
13. Ateş, Orhan
Sunni Kaynakların Tahkîm Anlayışına Eleştirel Yaklaşım, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 3, s. 1-21
14. Ateş, Orhan
İbâdî İmamet Anlayışı, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 5, s. 1-29
15. Ateş, Orhan
Mutezile İbâziye Etkileşimi, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 6, s. 16-45
16. Ateş, Orhan
Muhaliif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 7, s. 13-31
17. Ateş, Orhan
İbâziye'de Ru'yetullah, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 8, s. 68-85
18. Ateş, Orhan
Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red Alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ Adlı Eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 9, s. 22-40

19. Ateş, Orhan
el-Âzzabe, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi = International Journal of Social Sciences*, 2017, cilt: I, sayı: 2, s. 1-17